

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

**Kərəmli Rəşad Şahmalı oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A)**

**“Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması
yolları”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə

İxtisaslaşma

Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər:

Dos. A.İ.Qarayev

Magistr proqramının rəhbəri:

Prof. A.M. Kərimov

Kafedra müdiri:

İ.e.d. prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ – 2017

BAKİ 2017

MAGİSTR DİSSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu: “Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması yolları ”

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
FƏSİL 1. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin mahiyyəti, zəruriliyi və təşkili əsasları	7
1.1. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi məzmunu və zəruriliyi	7
1.2. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və quruluşu	15
1.3. Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələri	23
FƏSİL 2. Müasir dövrdə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması xüsusiyyətləri ..	27
2.1. Müasir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının məqsədi, vəzifələri və əsas mərhələləri	27
2.2. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin əsas tərkib elementlərinin idarə olunması xüsusiyyətləri.....	34
2.3. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması xüsusiyyətləri	45
FƏSİL 3. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması yolları	55
3.1. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi	55
3.2. Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları	61
Nəticə	67
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	74
Rezume	
Summary	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müəssisələrin fəaliyyətinin mühüm elementlərindən birini, istehsal-maliyyə fəaliyyətlərinin fasiləsizliyini, müəssisələrin likvidliyini, ödəniş qabiliyyətini və maliyyə sabitliyini təmin edən dövriyyə vəsaitləri təşkil edir. Məhz dövriyyə aktivləri istehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsi, təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyi, mənfəət əldə edə bilməsi, maliyyə vəziyyətlərinin gücləndirilməsi üçün zəruri olan istehsal vəsaitlərinin bir hissəsini əhatə edir .

Dövriyyə vəsaitlərinin əsas təyinatı, rolu istehsal prosesinin və məhsul dövriyyəsinin fasiləsizliyini və ahəngdarlığını təmin etməkdən ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatlarda dövriyyə vəsaitlərinə hər bir müəllif fərqli yanaşaraq özünəməxsus tərif və izahlar verir. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Dövriyyə vəsaitləri – dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarının pul ifadəsindəki məcmusudur. Dövriyyə vəsaitlərinin qeyd olunan tərkib hissələrindən dövriyyə istehsal fondları istehsal sferasında, ikincilər isə tədavül sferasında təkrar istehsal prosesinə xidmət göstərilir[12].

Başqa cür ifadə etsək dövriyyə vəsaitləri müəssisənin öz pul vəsaitlərinin fasiləsiz dövrəninə təmin etmək məqsədilə dövriyyə və tədavül fondlarının yaranmasına avans edilmiş pul vəsaitlərinin məcmusudur[7].

Professor A.D. Şeremet dövriyyə vəsaitlərini (cari aktivlər) müəssisə tərəfindən hər istehsal tsikli ərzində cari əməliyyatlara yönəldilən, yatırılan vəsaitlər kimi xarakterizə edir[22].

Müasir dövrdə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması siyasətinə böyük önəm verilir, çünki o, dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəlilik göstəricilərini yüksəltməyə, dövriyyə sürətini artırmağa və müəssisənin investisiya cəlbediciliyini təmin etməyə imkan verir. Dövriyyə vəsaitlərinin həcmi və dinamikası yuxarıda qeyd olunan siyasətin nəticəliliyini əks etdirir.

Yeni iqtisadi şəraitə keçidlə əlaqədar olaraq dövriyyə vəsaitlərinin araşdırılmasına və onların idarə olunması üzrə effektiv siyasətin hazırlanmasına ciddi ehtiyac duyulur.

Qeyd olunanlar “Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması yolları” mövzusunda dissertasiya işinin aktuallığını və onun elmi araşdırılmasının zəruriliyini şərtləndirir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə problemləri, onların rəşional idarə olunması kimi məsələlər yerli və xarici alimlər tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır.

Yerli alimlərimizdən B. X. Ataşov, N.A.Novruzov, T.Ə.Hüseynov, M.Sadiqov, A.Hüseynov, xarici müəlliflərdən P.N.Şulyak, V.V. Kovalev, O.İ.Volkov, A.S.Palamarçuk, İ.A.Blank, Y.F.Briqxem, B.Nidlz, X.Anderson və başqaları dövriyyə vəsaitlərinin zəruriliyi, tərkibi və quruluşu, onlara olan tələbatın müəyyən edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələri, səmərəli istifadə istiqamətlərinin tədqiqinə öz əsərlərində geniş yer ayırmışlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə olunması və dövriyyəsinin sürətləndirilməsi sahəsində daha geniş əhatəli tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri.

Tədqiqatın məqsədini müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması üzrə nəzəri-praktiki təkliflər hazırlamaq təşkil edir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- müəssisənin resurs potensialının elementi kimi dövriyyə vəsaitlərinin mahiyyətini, məzmununu, zəruriliyini araşdırmaq;
- onların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə dövriyyə vəsaitlərinin təsnifatını, tərkibi və quruluşunu müəyyən etmək;
- müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələrini müəyyən ləşdirmək və təhlil etmək;
- müasir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin əsas tərkib elementlərinin idarə olunması xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinə təsir edən amilləri müəyyən etmək;

- müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər və metodiki tövsiyyələr hazırlamaq.

Dissertasiya işinin predmetini müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması sistemi təşkil edir.

Dissertasiya işinin obyektini isə müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərinin) idarə olunması prosesində meydana çıxan iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını klassik iqtisadi nəzəriyyələr, eləcə də yerli və xarici iqtisadçıların əsərləri təşkil edir. Tədqiqatın gedişində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlardan da istifadə edilmişdir.

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün məntiqi və müqayisəli təhlil, qruplaşdırma metodları, riyazi elementlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin rəşional formalaşdırılması, artırılması və effektiv istifadəsi üzrə təkliflərin və metodiki tövsiyyələrin hazırlanmasında təzahür edir. Tədqiqat prosesində aşağıdakı əhəmiyyətli nəticələr əldə olunumuşdur:

- dövriyyə vəsaitləri kateqoriyasına müxtəlif yanaşmaların təhlili əsasında onun iqtisadi məzmunu dəqiqləşdirilmişdir;
- müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin təşkili və fəaliyyət xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- müasir dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması siyasətinin reallaşdırılma mərhələlərindən biri kimi müəssisənin dövriyyə aktivlərinin rəşional strukturunun formalaşdırılması üzrə təklif və tövsiyyələr verilmiş və əsaslandırılmışdır;
- müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin həcmi optimallaşdırmağa və rentabelliğini yüksəltməyə imkan verən bu vəsaitlərin istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları, istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin həcmi və strukturu.

Dissertasiya girişdən, səkkiz paragrafı əhatə edən üç fəsildən, nəticə-təklif və ədəbiyyat siyahısından ibarət olub, 75 səhifə həcmindədir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə səviyyəsi, işin predmeti və obyekt, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, həmçinin praktiki əhəmiyyəti kimi məsələlər göstərilir.

Tədqiqatın birinci fəslində müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi məzmunu və zərurliyi, onların tərkibi və quruluşu, eləcə də dövriyyə aktivlərinin formalaşma mənbələrinə xüsusi diqqət yetirilir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində müasir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının məqsəd və vəzifələri, idarəetmə prosesinin mərhələləri, bu aktivlərin müxtəlif elementlərinin idarə olunma xüsusiyyətləri, o cümlədən müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinə tələbatın müəyyən edilməsi (normalaşdırılması) kimi əhəmiyyətli məsələlər tədqiq olunur.

Sonuncu fəsildə isə müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərinin) idarə olunması, habelə onlardan istifadənin effektivliyinin artırılması yollarının araşdırılmasına önəm verilir və müəyyən əhəmiyyət kəsb edən bir sıra təkliflər irəli sürülür.

FƏSİL 1. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin mahiyyəti, zəruriliyi və təşkili

əsasları

1.1. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi məzmunu və zəruriliyi

İstənilən təsərrüfat subyektinin istehsal proqramına uyğun olan və uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olan xammal, material, yanacaq, satın alınmış yarımfabrikatlar, tara, ehtiyat hissələri, komplektləşdirici məmulatlar ehtiyatlarının olması çox vacibdir. Hər bir müəssisə fəaliyyət prosesi zamanı hazır məhsul ehtiyatı da formalaşdırır. Müqavilə şərtləri əsasında hazır məhsulu reallaşdıraraq, müəssisə vəsaitlərinin bir hissəsini debitor borclarına ayırır. Kreditorlarla hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün müəssisə banklardakı hesablaşma hesablarında və digər hesablarda, eləcə də kassasında müəyyən həcmdə pul vəsaitlərinə də malik olmalıdır. Beləliklə, bütün bu qeyd olunanlar müəssisənin vəsaitlərinin bir hissəsini dövriyyə vəsaitlərinə (dövriyyə aktivləri, dövriyyə kapitalı) yatırmasını, yönəltməsini zəruri edir.

Dövriyyə vəsaitləri – müəssisə tərəfindən cari təsərrüfat fəaliyyətinə avans olunan və eyni zamanda məhsul istehsalı və reallaşdırılması prosesində iştirak edən pul vəsaitləridir. Avans olunmanın məqsədi – zəruri material ehtiyatlarının, bitməmiş istehsalda artıq məhsulun, hazır məhsulun yaradılması və onun reallaşdırılması üçün şəraitin təşkilidir[25].

Avans olunma istifadə olunan pul vəsaitlərinin hər istehsal tsiklinin və ya dövretmə prosesinin başa çatmasından sonra hazır məhsulun reallaşdırılması, yəni satışından gəlir əldə edilməsi şəklində müəssisəyə geri qayıtmasını əks etdirir. Məhz məhsul satışından əldə edilən gəlirlər hesabına avans olunan kapitalın yerinin doldurulması baş verir.

Dövriyyə vəsaitlərinin əsas təyinatı, rolu istehsal prosesinin və məhsul dövriyyəsinin fasiləsizliyini və ahəngdarlığını təmin etməkdən ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatlarda dövriyyə vəsaitlərinə hər bir müəllif fərqli yanaşaraq özünəməxsus tərif və izahlar verir. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Dövriyyə vəsaitləri – dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarının pul ifadəsindəki məcmusudur. Dövriyyə vəsaitlərinin qeyd olunan tərkib hissələrindən dövriyyə istehsal fondları istehsal sferasında, ikincilər isə tədavül sferasında təkrar istehsal prosesinə xidmət göstərirlər[12].

Başqa cür ifadə etsək dövriyyə vəsaitləri təsərrüfat subyektinin öz, xüsusi pul vəsaitlərinin fasiləsiz, davamlı dövrünü təmin etmək üçün dövriyyə və tədavül fondlarının formalaşmasına avans olunmuş pul vəsaitlərinin məcmusudur[7].

Professor A.D. Şeremet dövriyyə vəsaitlərini (cari aktivlər) müəssisə tərəfindən hər istehsal tsikli ərzində cari əməliyyatlara yönəldilən, yatırılan vəsaitlər kimi xarakterizə edir[22].

Blank İ.A. isə hesab edir ki, dövriyyə aktivləri - müəssisənin cari istehsal-kommersiya fəaliyyətinə xidmət edən və bir əməliyyat tsikli ərzində tamamilə istifadə (istehlak) olunan əmlak dəyərlilərinin məcmusudur[19].

M.L. Lişanskiy, Z.A. Kruşun fikrincə dövriyyə vəsaitləri – qısamüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan və bir istehsal-kommersiya tsikli ərzində pul forması alan vəsaitlərdir[21].

Dövriyyə vəsaitlərinə oxşar yanaşmanı digər rus iqtisadçıları V.V.Kovalev və P.N.Şulyak da bölüşürlər. Onlar hesab edirlər ki, dövriyyə vəsaitləri – cari fəaliyyətlərin təmin edilməsi məqsədilə müntəzəm bərpa olunan müəssisə aktivləridir və onlara yatırımlar minimum bir il və ya bir istehsal-kommersiya tsikli ərzində dəyişərək, istehsal dövriyyə aktivləri və tədavül sferası aktivlərində maddiləşir[20, 12].

M.N.Kreyninaya görə dövriyyə vəsaitləri (aktivləri) dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarının məcmusudur[23].

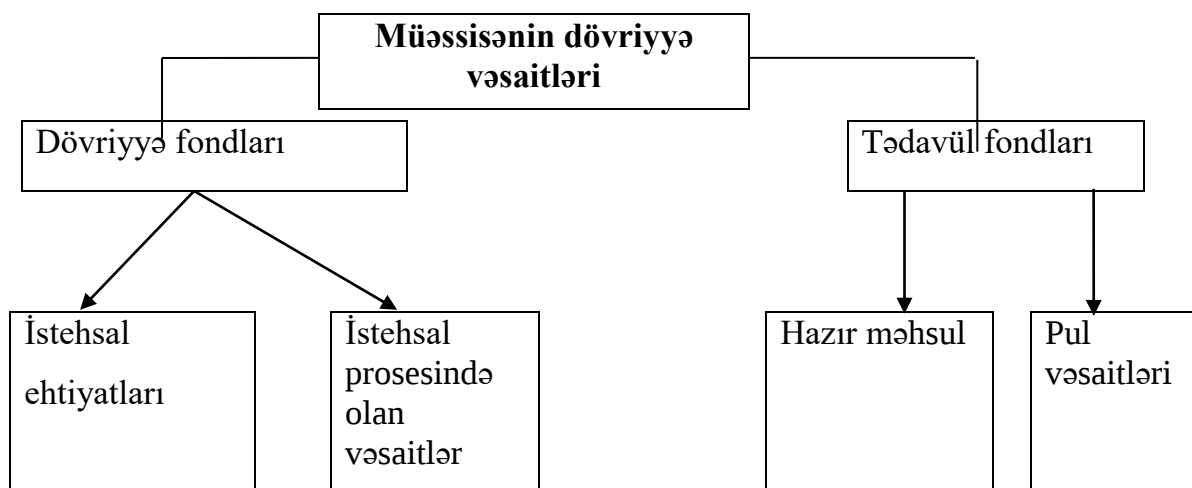
Qavrilova A.N. isə dövriyyə aktivlərini (vəsaitləri) aşağıdakı kimi ifadə edir: dövriyyə vəsaitləri – dövriyyə istehsal fondlarının və tədavül fondlarının plana uyğun təşkili üçün avans olunan pul vəsaitləridir[24].

Beləliklə, bəzi alimlər dövriyyə kapitalı, dövriyyə vəsaitləri və dövriyyə aktivlərinin eyniliyinə, bənzərliyinə, digərləri – dövriyyə aktivlərinin dəyər qiymətləndirilməsinə və onların yalnız bir dövretmə prosesində iştirakına, üçüncülər isə bu kateqoriyanın maliyyə və maddi formalarına diqqət çəkirlər.

Oksfort maliyyə lüğətinə əsasən isə dövriyyə vəsaitləri – dövriyyə aktivləri təsərrüfat subyektinin tədavüldə olan kapitalının müəyyən hissəsidir[8].

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi

Şəkil1.

Dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi təbiəti ikili məzmun daşıyır. Bir tərəfdən avans olunan kapitalın bir hissəsi olaraq və müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına yönəldilən maliyyə mənbələrinin məbləğini əks etdirərək, onlar balansın passiv hissəsində göstərilir və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin edirlər. Digər tərəfdən – dövriyyə vəsaitləri müəssisənin cari (və ya dövriyyə) aktivlərinə yatırılan əmlakının bir hissəsini, yəni maddi-istehsal ehtiyatlarını, debitor borclarını, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını və sərbəst pul vəsaitlərini təşkil edirlər[25].

Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə seçilirlər:

- Onlar təsərrüfat fəaliyyəti zamanı xərclənilmir, istifadə olunmurlar, daha doğrusu gəlirlərin əldə edilməsinə qədər əvvəlcədən müəssisənin müxtəlif cari xərclərinə avans olunurlar;

- təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruri olan daha likvid resurslar kimi dövriyyə vəsaitləri daima təsərrüfat dövriyyəsində yenilənməlidirlər;

- dövriyyə vəsaitlərinə mütləq tələbat istehsal həcmindən, satış və təchizat sistemindən asılı olur və buna görə də daima nizamlanmalıdır[25].

Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri iki əsas funksiyanı yerinə yetirirlər:

1. istehsal;
2. hesablaşma və ya ödəmə funksiyaları.

Istehsal funksiyasını yerinə yetirərkən dövriyyə vəsaitləri dövriyyə istehsal fondlarına avans olunaraq istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir və öz dəyərlərini istehsal olunmuş məhsulun üzərinə keçirirlər.

Istehsal prosesinin bitməsilə dövriyyə vəsaitləri tədavül fondları şəklində tədavül sferasına keçirlər ki, burada da ikinci funksiyanı, yəni hesablaşma və ya ödəmə funksiyasını həyata keçirirlər.

Müəssisənin fəaliyyətinin ahəngdarlığı, uyğunluğu və yüksək nəticəliliyi bir çox hallarda onun dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunmasından asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığı və ya qeyri-səmərəli istifadəsi onların dövretməsini zəiflədir, müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşdirir ki, bu da bilavasitə onun ödəniş qabiliyyətiliyində, maliyyə sabitliyində əks olunur, bəzən isə maliyyə iflasına belə gətirib çıxarır.

Istehsal ehtiyatlarına həddindən artıq vəsaitlərin ayrılması, mövcud tələbatın aşılması da resursların azalmasına, qeyri-səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarır.

Eyni yanaşmanı Mayami Universitetinin əməkdaşları Robert Kolb və Rikardo Rodriges də müdafiə edirlər. “Maliyyə menecmenti” əsərində onlar qeyd edirlər ki, “ehtiyatlar (dövriyyə vəsaitləri) çox böyük olduqda kompaniya vəsaitlərdən effektiv istifadə imkanlarını itirir, az olduqda isə satışda uduza bilər[8].

“Dövriyyə vəsaitləri” və “dövriyyə fondları” anlayışlarını qarışdırmaq olmaz.

Dövriyyə vəsaitləri – müəssisənin dövriyyə aktivlərinə avans olunan kapitalıdır. Onlar müəssisənin vəsaitlərinin bütün dövretmə prosesinə xidmət etməklə həm istehsal sferasında (istehsal ehtiyatları və bitməmiş istehsal şəklində), həm də tədavül sferasında (hazır məhsul və pul vəsaitləri şəklində) fəaliyyət göstərirlər.

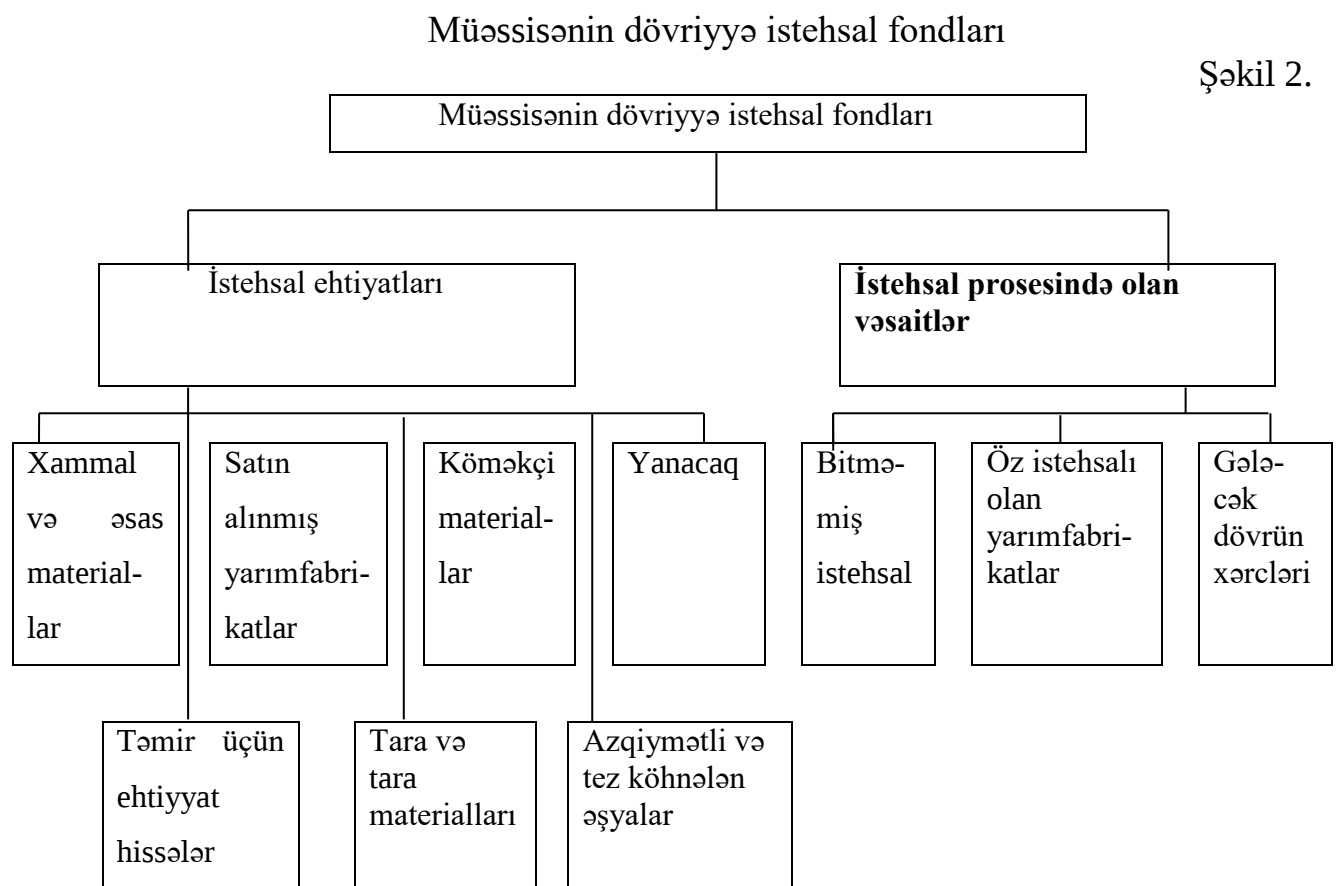
Müəssisənin dövriyyə fondları isə istehsal dövriyyə fondlarına və tədavül fondlarına ayrılırlar.

Dövriyyə istehsal fondları istehsal sferasına xidmət göstərirlər və istehsal ehtiyatlarında (əsasən, əmək predmetlərində - xammalda, əsas və köməkçi

materiallarda, yanacaqda, bitməmiş istehsalda, öz istehsalı olan və satın alınmış yarımfabrikatlarda, eləcə də bəzi əmək alətlərində - cari təmir üçün ehtiyat hissələrində, azqiymətli və tez köhnələn əşyalarda və s.) təcəssüm olunurlar. Qeyd olunan elementlərdən başqa istehsal dövriyyə fondlarına gələcək dövrlərin xərcləri kimi qeyri-maddi elementlər də daxil edilir.

Onlar bir istehsal tsikli ərzində bütünlüklə istehlak olunur, öz dəyərlərini hazır məhsulun üzərinə keçirir və natural formalarını dəyişirlər.

Dövriyyə istehsal fondlarının quruluşuna gəldikdə, onun hardasa 70%-ini istehsal ehtiyatları, 25%-ini bitməmiş (yekunlaşmamış) istehsal və öz istehsalı olan yarımfabrikatlar və təqribən 5%-ni isə gələcək dövrün xərcləri təşkil edir[7].

Müəssisənin dövriyyə fondlarının digər hissəsi – tədavül fondları hesab olunur. Onlar bilavasitə istehsal prosesində iştirak etmirlər. Tədavül fondlarının təyinatı təkrar istehsal prosesinin resurslarla təmin olunmasında, istehsal və tədavül proseslərinin vəhdətinə nail olunmasında təzahür edir.

Əgər dövriyyə aktivlərinin dövriyyə istehsal fondları tərkib hissəsi bilavasitə istehsalla, – yəni məhsul istehsalı ilə – əlaqədardısa, tədavül fondları hissəsi isə əsasən istehsal edilmiş məhsulun istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədar xərclərdir. Tədavül fondları, bir qədər obrazlı ifadə olunarsa, «bazarlıq» xərcləridir, məhsulun satılması, reallaşdırılması ilə bağlı olan təsərrüfat subyektinin kommersiya fəaliyyətinə sərf olunan xərclərdir[7].

Tədavül fondları tədavül sferasına xidmət etməklə müəssisənin anbarındakı hazır məhsulundan, yola salınmış, lakin haqqı ödənilməmiş əmtəələrin dəyərindən, hesablaşmalardakı və bankların cari hesablarında olan pul vəsaitlərindən və debitor borclarından ibarət olur[12].

Beləliklə, qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövriyyə vəsaitləri, dövriyyə fondları və tədavül fondları vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədədirlər və onlar arasında bir sıra fərqliliklər də mövcuddur.

Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində iştirak etdiyi halda dövriyyə istehsal fondları yalnız istehsal prosesində iştirak edirlər.

Dövriyyə fondları istehsal prosesində (hər bir istehsal tsiklində) bütünlüklə istehlak olunur, öz dəyərlərini hazır məhsulun üzərinə keçirir və natural formalarını dəyişirlər.

Dövriyyə fondları bilavasitə yeni dəyərin yaradılmasında iştirak edirlər, dövriyyə vəsaitləri isə bu prosesdə dolayısı ilə yəni dövriyyə fondları vasitəsilə iştirak edirlər.

Dövriyyə vəsaitləri dövretmə prosesində öz dəyərlərini dövriyyə fondlarında əks etdirir və bilavasitə sonuncuların vasitəsilə istehsal prosesində iştirak edərək, fəaliyyət göstərilir.

Göstərilən hallar dövriyyə vəsaitləri ilə dövriyyə fondlarının fərqləndirilməsi üçün obyektiv zərurət yaradır.

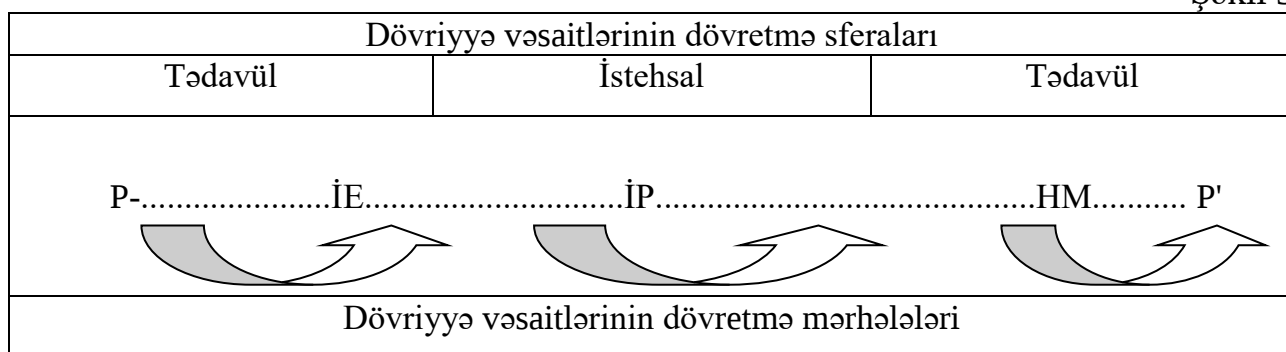
Dövriyyə fondları, habelə tədavül fondlarının dövriyyə aktivlərinin formalaşdırılmasındakı «çəkili», payları çox fərqlidir. Uzunmüddətli müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, istehsala xidmət edən dövriyyə istehsal

fondlarıyla tədavül fondlarının nisbəti bəzi müəssisələrdə məsələn, istehsal və sənaye müəssisələrində birincinin xeyrinə beşin birə (5:1) nisbətindədir[7].

Dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti onların təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsindəki rolu ilə müəyyən olunur, onun da gedişində dövriyyə fondları və tədavül fondları həm istehsal, həm də tədavül sferalarından keçirlər. Daima hərəkətdə olmaqla dövriyyə vəsaitləri fasiləsiz dövr edirlər ki, bu da istehsal prosesinin daim yenilənməsində əks olunur.

Dövriyyə kapitalının hərəkətini aşağıdakı klassik formalarda görmək olar

Şəkil 3

burada, P – dövriyyənin əvvəlində pul vəsaitləri;

P' – dövriyyənin sonunda pul vəsaitləri;

İE – istehsal ehtiyatları;

İP – istehsal prosesi;

HM – hazır məhsul.

İlkin mərhələ (P—İE) pul vəsaitlərinin mal-material dəyərlilərinin alınmasına avans olunmasından başlayır. Bu mərhələdə dövriyyə kapitalı pul vəsaitləri formasından istehsal ehtiyatları formasına keçir.

İkinci mərhələ (İE—Bİ—HM) istehsalda baş verir, burada vəsaitlər və əmək predmetləri işçi qüvvəsi ilə birləşərək hazır məhsulun yaranmasına gətirib çıxarırlar. Bu mərhələdə avans olunan dəyər yenidən öz formasını dəyişir və əmtəə formasından o, istehsal formasına sonra isə yenidən əmtəə formasına keçir. Dövriyyə kapitalı maddi tərkibi üzrə istehsal ehtiyatlarından bitməmiş istehsala (Bİ), sonradan isə — hazır məhsula çevrilir.

Şəkil 4.

	$P \rightarrow IE \rightarrow BI \rightarrow$	$HM \rightarrow$	$M \rightarrow P'$
P	— pul vəsaitləri	HM —	hazır məhsul
IE	— istehsal ehtiyatları	M —	yüklənmiş məhsullar
BI	— bitməmiş istehsal	P -	pul vəsaitləri artımıla $P' = P + \Delta P$

Dövretmə prosesinin üçüncü mərhələsi ($HM \rightarrow P'$) istehsal olunmuş məhsulun reallaşdırılması və pul vəsaitlərinin əldə edilməsindən ibarətdir. Burada dövriyyə kapitalı istehsaldan tədavül sferasına keçir və məhsulun reallaşdırılması prosesində pul vəsaitləri formasını alır.

Beləliklə bir dövretmə prosesini bitirdikdən sonra dövriyyə vəsaitləri yeni bir prosesə daxil olurlar ki, bununla da onların fasiləsiz dövriyyəsi həyata keçirilir. Məhz dövriyyə vəsaitlərinin daimi hərəkəti istehsal və tədavül proseslərinin fasiləsizliyinin əsasını təşkil edir.

1.2. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və quruluşu

Dövriyyə vəsaitləri həm maddi, həm də pul resurslarını əhatə etdiyinə görə onların təşkili və effektiv istifadəsindən yalnız maddi istehsal prosesi deyil, eləcə də müəssisələrin maliyyə sabitliyi də çox asılıdır. Məhz ona görə effektivliyin artırılmasının (dövriyyə vəsaitlərinin) çoxsaylı istiqamətləri içərisində dövriyyə vəsaitlərinin təşkili həlledici rol oynayır və aşağıdakıları əhatə edir:

- dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinin və strukturunun müəyyən edilməsi;
- dövriyyə vəsaitlərinə tələbatın müəyyən edilməsi;
- dövriyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- dövriyyə vəsaitlərinə sərəncam verilməsi və onların səmərəli istifadəsi.

Təcrübədə dövriyyə vəsaitlərinin təkibi və strukturunu fərqləndirirlər. Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi onun hansı elementlərdən təşkil olunduğunu göstərir.

Başqa formada ifadə etsək dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi dedikdə, dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarını təşkil edən elementlərin məcmusu başa düşülür.

Dövriyyə vəsaitlərinin strukturu isə dövriyyə istehsal fondlarının və tədavül fondlarının ayrı-ayrı elementlərinin nisbətini ifadə edir, daha doğrusu hər bir elementin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğindəki payını, xüsusi çəkisini göstərir.

Başqa cür desək dövriyyə vəsaitlərinin müxtəlif qrupları arasındakı nisbət bu vəsaitlərin quruluşunu və ya strukturunu müəyyən edir[6].

Təsərrüfatın müxtəlif sahələrdə dövriyyə vəsaitlərinin strukturu eyni deyildir və o, bir sıra amillərin təsiri altında formalaşır:

- istehsal amillərinin – istehsal tsiklinin uzunluğu, istehsal olunan məhsulun xarakteri, istehsal xərclərinin tərkibi;
- istehsalın maddi-texniki təminatı xüsusiyyətlərindən – tədarükün dövriliyi və müntəzəmliyi, komplektləşdirici məmulatların xüsusi çəkisi;
- hesablaşmaların təşkili;
- müəssisənin uçot siyasəti.

Dövriyyə vəsaitlərinin daha rəşional strukturunun yaradılması onların səmərəli idarəedilməsi üçün mühüm zəmin yaradır. Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və strukturunu aşağıdakı şəkildən də görmək olar.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və təsnifatı

Şəkil 5

Dövriyyə vəsaitləri			
Dövriyyə istehsal fondları		Tədavül fondları	
A)İstehsal ehtiyatları	B)İstehsal prosesində olan vəsaitlər	V) Hazır məhsul	Q) Pul vəsaitləri və hesablardakı vəsaitlər
1. Xammal 2. Əsas materiallar 3. Satın alınmış yarımfabrikatlar 4. Komplektləşdirici məmulatlar 5. Köməkçi materiallar 6. Yanacaq 7. Tara və tara materialları 8. Ehtiyat hissələr 9. Azqiymətli və tez köhnələn əşyalar	10. Bitməmiş istehsal 11. Öz istehsalı olan yarımfabrikatlar 12. Gələcək dövrün xərcləri	13. Müəssisənin anbarındakı hazır məhsul 14. Yüklənmiş (haqqı ödənilməmiş) məhsul	15. Debitor borcları 16. Gəlir aktivləri (qiymətli kağızlara yatırımlar) 17. Pul vəsaitləri: - hesablaşma hesablardakı pul vəsaitləri - kassada olan pul vəsaitləri

Müəssisələrin dövriyyə vəsaitləri aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

-funksional təyinatı – bu əlamətə əsasən dövriyyə istehsal fondlarına avans olunan vəsaitləri və tədavül fondlarında olan vəsaitləri ayırırlar;

-istehsalda iştirakına görə - dövriyyə istehsal fondları istehsal ehtiyatlarında olan vəsaitlərə və istehsalda olan vəsaitlərə ayrılırlar; tədavüldə iştirakına görə - tədavül fondları hazır məhsul və pul vəsaitlərindən ibarətdir;

-planlaşma və təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olaraq – planlaşdırılan (normalaşdırılan) və planlaşdırılmayan (normalaşdırılmayan) dövriyyə vəsaitləri müəyyən olunur;

-formalaşma mənbəyinə görə - şəxsi (xüsusi) və borc alınmış dövriyyə vəsaitləri;

-likvidlik dərəcəsinə əsasən – likvid, tez və yavaş reallaşan aktivlər[25].

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin təkrar istehsal prosesindəki rolu və yerinə görə və ya funksional təyinat əlamətinə görə fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövriyyə vəsaitlərinin bu əlamətə əsasən tərkibi və quruluşunun araşdırılması, onların tədavül və istehsal sahələri arasında səmərəli yerləşdirilməsi kimi vacib təşkili problemlərini də həll etməyə imkan verir.

Dövriyyə vəsaitlərinin istehsal və tədavüldə optimal nisbətlərinin yaradılması istehsal proqramının yerinə yetirilməsini pul vəsaitləri ilə təmin etmək nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət daşıyır, eləcə də dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılmasının əsas amillərindən biri hesab olunur.

İstehsaldakı iştirakından asılı olaraq dövriyyə istehsal fondları istehsal ehtiyatlarındakı vəsaitlərə və istehsal prosesindəki (və ya istehsaldakı) vəsaitlərə ayrılırlar. Dövriyyə istehsal fondlarının əsas hissəsini istehsal ehtiyatları təşkil edir. Onlara hələ istehsal prosesinə daxil edilməyən, əmək predmetləri və əmək alətləri qismində istifadə olunan istehsalın maddi elementləri daxil edilir.

Əmək predmetlərinin tərkibinə aid edilir:

-xammal və əsas materiallar, hansılardan ki, məhsul istehsal olunur. Onlar məhsulun material (maddi) əsasını təşkil edirlər.

-köməkçi materiallar – yanacaq, tara və tara materialları, ehtiyat hissələri. Onlar əmək alətlərinə xidmət üçün, istehsal prosesinin asanlaşdırılması, məhsula müəyyən istehlak xüsusiyyətləri vermək üçün istifadə olunur.

-satın alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar. Yarımfabrikatlar hazır məhsul hesab olunmur və komplektləşdirici məmulatlar ilə birlikdə istehsal prosesində əsas materiallar kimi eyni rolu oynayırlar.

Dövriyyə fondlarının xüsusi qrupuna istehsal prosesində dəfələrlə iştirak edən və maddi formalarını dərhal itirməyən əmək vasitələrini də aid edirlər. Bunlar inventar, alətlər, cari təmir üçün ehtiyat hissələri ola bilər. Dövriyyə fondlarının tərkibinə onlar köhnəlmənin uçotunun sadələşdirilməsi üçün daxil edilir və istehsal xərclərinə materiallar kimi silinir[25].

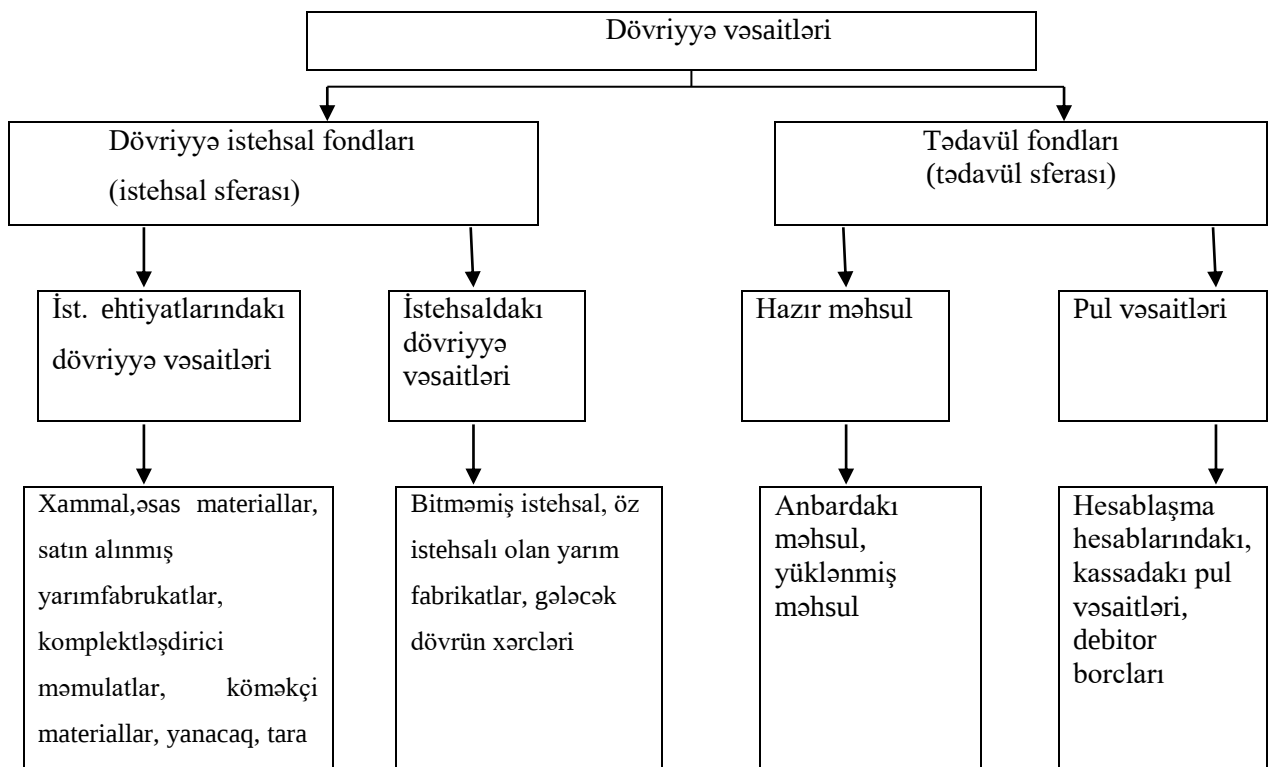
İstehsal ehtiyatları ilə yanaşı dövriyyə istehsal fondlarına həmçinin istehsaldakı vəsaitlər (bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərcləri) də daxil edilir.

Bitməmiş istehsal – bu, artıq texnoloji prosesə buraxılmış və emalın müəyyən mərhələsində olan material, istehsalı hələ başa çatdırılmamış hissə, bağlama və məmulatlar və habelə özünün istehsalı olan yarımfabrikatlardır[7].

Dövriyyə istehsal fondlarının yeganə qeyri-maddi elementi - gələcək dövrün xərcləridir. Qeyd olunan xərclərə yeni məhsulun layihələndirilməsi və nümunəsinin yaradılması, bu məhsulun istehsalı üçün yeni texnologiyaların işlənməsi, tətbiqi və sairə ilə əlaqədar xərclər, yəni cari dövrdə çekilən və gələcəkdə istehsal olunacaq məhsulun maya dəyərinə daxil edilməklə geri qaytarılan xərclər daxildir[7].

Beləliklə, dövriyyə istehsal fondları istehsal prosesinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını yaradırlar, lakin onların tərkibi və strukturu sahəvi xüsusiyyətlərdən, müəssisənin texniki səviyyəsindən, eləcə də istifadə olunan xammal və materialların xüsusiyyətlərindən asılı olur [25].

Şəkil 6.

Tədavül prosesinə xidmət edən tədavül fondları müəssisənin (təşkilatın) fəaliyyət xarakteri, məhsulun reallaşdırılma şəraiti, hazır məhsulun satış sisteminin təşkili səviyyəsi, tətbiq edilən hesablaşma formaları və onların vəziyyəti və digər amillərin təsiri altında formalaşır.

Tədavül fondlarına əsasən anbardakı hazır məhsul, yüklənilmiş (haqqı ödənməmiş) məhsul, pul vəsaitləri və debitor borcları daxil edilir[25].

Qeyd olunan fondların əsas hissəsini hazır məhsul təşkil edir. O, anbardakı hazır məhsula və yüklənmiş məhsula ayrılır. Hazır məhsulun anbara daxil olması ilə məhsul istehsalı prosesi sona çatır. İstehlakçı üçün yüklənmiş məhsullar isə artıq tədavül sferasındadır və reallaşdırma prosesini əks etdirir[25].

Pul vəsaitləri müxtəlif maliyyə alətlərində ola bilər – bankların hesablarında, qiymətli kağızlarda, akkreditivlərdə, müəssisənin (təşkilatın) kassasında və s.

Pul vəsaitlərinin düzgün, səmərəli idarə edilməsi müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin artmasına, əlavə gəlirlərin əldə olunmasına xidmət etməklə onun mühüm maliyyə vəzifəsi hesab olunur. Pul vəsaitlərinin idarə edilməsi bu vəsaitlərin dövriyyə müddətinin və optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsini, pul axınlarının təhlilini və proqnozlaşdırılmasını, pul axınlarına nəzarəti, müəssisənin daimi ödəniş qabiliyyətinin təmin edilməsini əhatə edir[25].

Debitor borcları ödəmə müddəti çatmayan və ya keçən mal və xidmətlərə görə borcları, vergilər və digər icbari ödənişlər üzrə büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcları, veksellər üzrə borcları və s. əhatə edir.

Debitor borcları vəsaitləri dövriyyədən yayındırmaqla onların qeyri-səmərəli istifadəsinə səbəb olur və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gərginləşməsinə gətirib çıxarır. Debitor borclarının səviyyəsi müəssisədə qəbul edilmiş hesablaşmalar sistemi, buraxılan məhsulun növü və bazarın bu məhsulla təmin edilmə dərəcəsi ilə bağlıdır. Tədavül fondlarının tərkibində debitor borclarının xüsusi çəkisi çox böyükdür. Debitor borclarının idarə olunması müəssisənin maliyyə xidmətlərinin hesablardakı vəsaitlərin dövriyyəsi üzərindəki nəzarətini, debitor borclarının vaxtında inkassasiyasını təmin etməsini, alıcılar tərəfindən ödəniş intizamına əməl olunması üzərindəki nəzarətini əhatə edir[25].

Dövriyyə vəsaitlərinin planlaşdırma dərəcəsinə görə planlaşdırılan (normalaşdırılan) və planlaşdırılmayan (normalaşdırılmayan) aktivlərə ayrılması iqtisadi zərurətdən irəli gəlir. Konkret halda istehsalın fasiləsizliyi və səmərəliliyi dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı elementlərinə optimal tələbatın müəyyənləşdirilməsi

və xammal, material, yanacaq, bitməmiş istehsal və hazır məhsulun minimal ehtiyatlarının istifadəsi yolu ilə təmin oluna bilər[25].

Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri təsərrüfat subyektinin dövriyyə vəsaitlərinin elə hissəsinə deyilir ki, bu vəsaitlərin hər bir növü, elementi üçün ehtiyat normaları, eləcə də pul ifadəsində ümumi normativ müəyyən olunur[6].

Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinə bütün dövriyyə istehsal fondları və anbardakı hazır məhsul şəklində tədavül fondlarının bir hissəsi aid edilir.

Normalaşdırılmayan dövriyyə aktivləri isə dövriyyə vəsaitlərinin elə tərkib hissəsidir ki, bu vəsaitlər üzrə ehtiyatın həcmi operativ formada nizama salınır. Normalaşdırılmayan vəsaitlərə yüklənmiş, həmçinin yola salınmış məhsul, pul resursları, o cümlədən müəssisənin hesablaşma hesablarında yatan vəsaitlər aid olunur[6].

Nisbətən köhnə elmi yanaşmalara görə yüklənmiş məhsul, pul aktivləri və müəssisənin hesablaşma hesablarında olan vəsaitləri istisna olmaqla dövriyyə aktivlərinin yerdə qalan bütün digər struktur hissələri normalaşdırıla (planlaşdırıla) bilər, pul resurslarının, debitor borclarının isə “normalaşdırılmasına” elə də böyük ehtiyac yoxdur[8].

Praktikada dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılmasının üç əsas metodu tətbiq olunur:

- analitik,
- əmsal,
- birbaşa hesab.

Analitik metod hər hansı bir dövr üçün dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin faktiki məlumatlarına əsaslanır. Bu zaman artıq və lazımsız ehtiyatlar dəqiqləşdirilir, istehsal və təchizat şərtlərinin dəyişdirilməsi üzrə müvafiq düzəlişlər aparılır. Bu hesablamaların dəqiqləşdirilmiş nəticələri elə planlaşdırılan dövr üçün dövriyyə vəsaitlərinin normativləri hesab olunur. Bu metod müəssisənin fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərin nəzərdə tutulmadığı və material qiymətliləri və ehtiyatlarına yatırımların böyük xüsusi çəkiyə malik olduğu hallarda istifadə olunur[27].

Əmsal metodu isə ondan ibarətdir ki, planlaşdırılan dövr üçün normativlər əvvəlki dövrün normativlərinə düzəlişlərin edilməsi (əmsalların köməyi ilə) yolu ilə hesablanır. Əmsallar istehsal həcmində dəyişməsinə, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə qabiliyyətini və digər amilləri nəzərə alırlar[14].

Sonuncu metod olan birbaşa hesab metodu dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinin mal-material qiymətlilərinin hər bir konkret növü üzrə hesablanılmasını və nəticədə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılan hər bir elementi üzrə normativlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur[27].

Müasir bazar münasibətləri şəraitində dövriyyə vəsaitləri hər bir element üzrə normalaşdırılmalıdır və dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi belə bir yanaşmanı tələb edir. Briqem göstərir ki, dövriyyə kapitalının idarə edilməsi siyasəti iki əsas məsələyə söykənir:

1. Dövriyyə vəsaitlərinin hər bir kateqoriyası üzrə zəruri səviyyənin müəyyən olunması;

2. Dövriyyə vəsaitlərinin bu səviyyəsinin maliyyələşdirilməsi vasitələri[11 səh.686].

Dövriyyə vəsaitlərinin şəxsi (xüsusi) və borc alınmış vəsaitlərə ayrılması isə müəssisənin ritmik və fasiləsiz fəaliyyətin təmin edilməsi üçün material qiymətlilərinin minimum ehtiyatlarının cəmlənilməsi zəruriliyi ilə əlaqədardır. Bu ehtiyac xüsusi və ona bərabər tutulan mənbələr hesabına ödənilir. Dövriyyə vəsaitlərinə əlavə tələbat digər mənbələr hesabına, ilk növbədə borc alınmış vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilə bilər. Qərb maliyyə elminin terminologiyasında müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri “təmiz dövriyyə kapitalı” adlandırılır[25].

Likvidliyi baxımından dövriyyə vəsaitləri likvid, tez və gec reallaşan aktivlərə bölünürlər.

Likvid vəsaitlərə əsasən müəssisələrin kassalarında və ya banklardakı hesablarındakı pul vəsaitləri aid edilir.

Tez reallaşdırılan aktivlərə qısamüddətli maliyyə qoyuluşları – depozitlər, qiymətli kağızlar, sonradan satış məqsədilə alınan əmlak və mallar, real debitor borcları, yüklənmiş (vaxtında haqqı ödənilməmiş) məhsullar və s. aid edilir[25].

Gec reallaşdırılan aktivlərə isə - yarımfabrikatlar, bitməmiş istehsal, anbardakı məhsullar, şübhəli borclar aid edilir. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinə kapital qoyuluşu baxımından, maliyyə riskinin dərəcəsinə görə bu aktivlər daha az cəlbedicidir [25].

Kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir konkret müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin həcmi, tərkibi və quruluşu iqtisadi, təşkilati və istehsal xarakterli bir çox amillərdən asılı olur ki, onlara da aşağıdakılar daxil edilir:

- istehsalın sahəvi xüsusiyyətləri və fəaliyyət xarakteri;
- istehsal tsiklinin mürəkkəbliyi və onun müddəti;
- ehtiyatların dəyəri və istehsal prosesində onların rolu;
- tədarükün şərtləri və onun ahəngdarlığı;
- hesablaşmaların qaydası və hesab-ödəmə intizamı;
- qarşılıqlı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi[25].

Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin həcmi və strukturunun optimal səviyyədə saxlanılması üçün qeyd olunan amillərin nəzərə alınması – dövriyyə kapitalının idarə olunmasının əsas məqsədini təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə “Azərsun Holding” şirkətinin 2014 və 2015ilin yekunlarına dair konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarına əsasən dövriyyə vəsaitlərinin quruluşu və ümumi həcmdə payı göstərilmişdir.

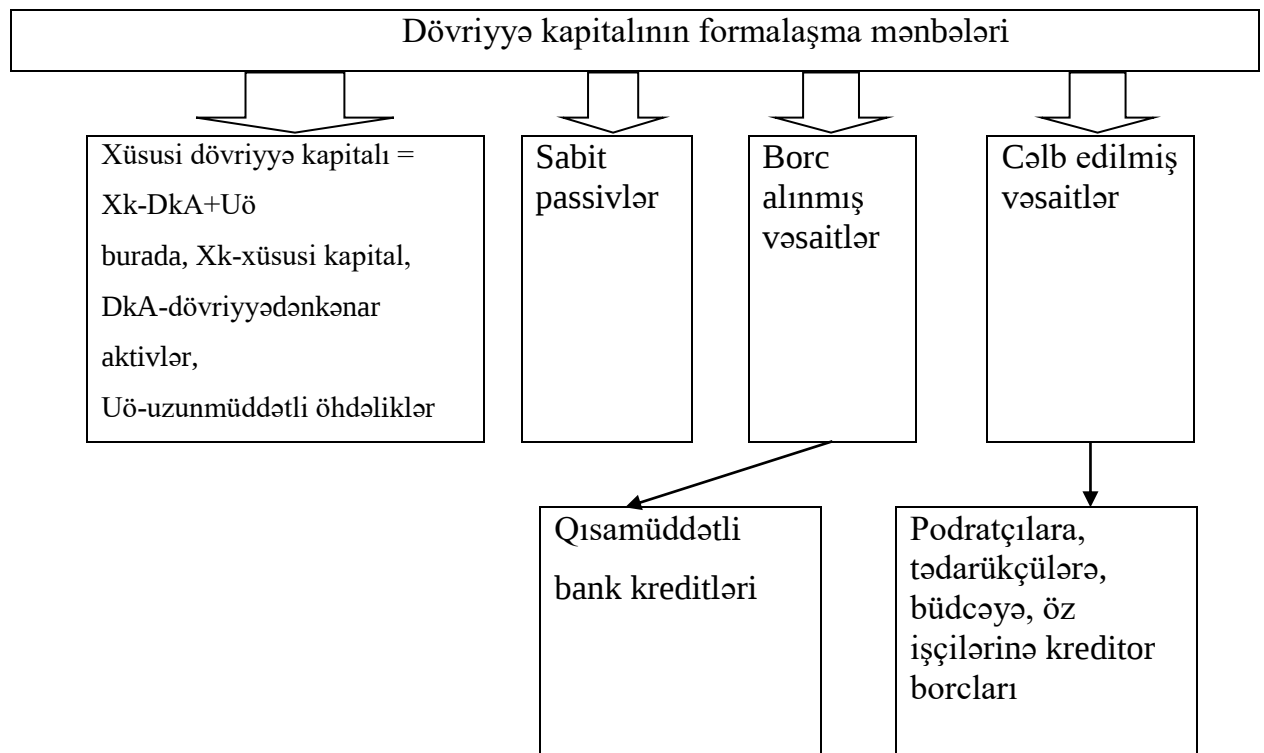
	2014		2015	
	Həcmi manatla	Ümumi həcmdə payı	Həcmi manatla	Ümumi həcmdə payı
Bioloji aktivlər	8971	0,003 %	----	----
Mal-material ehtiyatları	174461667	67,76 %	212650504	63,42 %
Ticarət və digər debitor borcları	59513110	19,09 %	59924980	21,63 %
Əlaqəli tərəflərdən alınacaq məbləğlər	32432431	11,18 %	35094137	11,79 %
Pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	8659095	1,95 %	6138234	3,14 %
Cəmi	275066303	100 %	313807855	100 %

1.3. Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələri

Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin mənbələri mühasibat balansının passivində əks olunur. Müəssisələrin dövriyyə kapitalının əənəvi formalaşma mənbələrini aşağıdakı qruplara ayırırlar:

- müəssisənin öz vəsaitləri – xüsusi kapital;
- xüsusi (şəxsi) vəsaitlərə bərabər tutulan vəsaitlər – sabit passivlər;
- borc mənbələri – bankların qısamüddətli kreditləri;
- əmtəə krediti;
- cəlb edilmiş vəsaitlər – müəssisənin kreditor borcları[25].

Şəkil7.

Müəssisələrin öz vəsaitləri fondların dövriyyəsinin təşkilində əsas rol oynayır, çünki kommersiya əsasında işləyən müəssisələr işləri rentabelli aparmaq və qəbul olunmuş qərarlara görə məsuliyyət daşımaq üçün müəyyən əmlak və operativ müstəqilliyə malik olmalıdırlar.

Rus alimləri N.P.Lyubuşin, V.B. Leşeva, V.Q.Dyakova görə xüsusi dövriyyə vəsaitləri “müəssisənin öz kapitalı hesabına formalaşır” [16].

Oxşar yanaşma digər bir müəllifin, İ.A.Blankın “Maliyyə menecmentinin əsasları” kitabında da bölüşülür. İ.A.Blank maliyyə menecmenti sahəsində təcrübədə “xüsusi dövriyyə vəsaitləri” və “xalis dövriyyə vəsaitləri” anlayışlarının fərqləndirildiyini qeyd edir. Ona görə xüsusi dövriyyə vəsaitləri müəssisənin öz kapitalı hesabına formalaşan vəsaitlərdir. Xalis dövriyyə vəsaitləri dedikdə isə o, uzunmüddətli borc kapitalı və xüsusi vəsaitlər hesabına formalaşan dövriyyə vəsaitlərini nəzərdə tutur[17].

V.V. Kovaleva görə isə “xüsusi (fərdi) dövriyyə vəsaitləri” termini – mövcud praktikada xalis dövriyyə kapitalı göstəricisinin analoqudur və onun hesablanması dövriyyə aktivləri ilə cari öhdəliklər arasındakı fərq şəklində yerinə yetirilir[18].

xalis dövriyyə aktivləri= dövriyyə aktivləri – qısamüddətli öhdəliklər

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması müəssisənin yaradılması, onun nizamnamə fondunun təşkili zamanı həyata keçirilir. Formalaşma mənbəyi kimi bu halda müəssisənin təsisçilərinin vəsaitləri çıxış edir.

Müəssisənin fəaliyyəti prosesində isə dövriyyə vəsaitlərinin artırılma mənbələri kimi əldə olunan mənfəət, eləcə də, müəssisənin öz vəsaitlərinə bərabər tutulan vəsaitlər (sabit passivlər) çıxış edirlər.

Bu vəsaitlər müəssisəyə məxsus olmayan, lakin onun dövriyyəsində daim iştirak edən vəsaitlərdir. Bu cür vəsaitlər dövriyyə vəsaitlərinin minimum qalığı məbləğində onların formalaşmasında iştirak edirlər. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- müəssisənin işçilərinin əməyinin ödənilməsi üzrə minimum borclar,
- gələcək xərclərin ödənilməsi üzrə ehtiyatlar,
- büdcə və büdcədən kənar fondlara olan minimum borclar,
- məhsul (iş, xidmətlərə) görə ilkin ödəniş şəklində kreditorlardan alınan vəsaitlər,
- istehlak fondunun qalıqları və s. aid edilir[12].

Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinə ümumi tələbatının azalmasına, eləcə də onlardan səmərəli istifadənin stimullaşdırılmasına borc vəsaitləri də yardım edir.

Borc vəsaitləri dedikdə, qısamüddətli bank kreditləri nəzərdə tutulur ki, onların da köməkliyi ilə dövriyyə vəsaitlərinə olan əlavə tələbat aradan qaldırılır[12].

Kreditlər vasitəsilə dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərinə xammalın, materialların mövsümi ehtiyatlarının kreditləşməsi, müəssisənin öz dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığının aradan qaldırılması, hesablaşmaların həyata keçirilməsi və sairə daxil edilir.

Beləliklə, müasir iqtisadi münasibətlər şəraitdə müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin mənbəyi kimi kreditlərin rolu daha da artır. Bank kreditlərinin əhəmiyyətini, rolunu gücləndirən, əsaslandırıran bir sıra yeni amillər də meydana çıxır. Bu amillər ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının keçid mərhələsi ilə bağlıdır. Onlardan biri inflyasiyadır. Inflyasiyanın müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə təsiri həm birbaşa, həm də dolayısı ilə ola bilər.

Birbaşa təsir dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə prosesində dəyərsizləşməsinə xarakterizə edir, yəni dövriyyənin bitməsindən sonra müəssisə faktiki olaraq dövriyyə vəsaitlərinə avans olunmuş məbləği məhsul satışından mədaxilin tərkibində əldə edə bilmir.

Dolayısı təsir inflyasiya ilə əlaqədar ödəməmələr səbəbindən vəsaitlərin dövriyyəsinin yavaşmasında ifadə olunur. Ödəməmələr probleminin (böhranın) yaranmasının digər səbəblərinə aşağıdakıları aid etmək olar: əmək məhsuldarlığının azalması, istehsalın qeyri-səmərəliliyi, ayrı ayrı rəhbər şəxslərin yeni şəraitə uyğunlaşa bilməməsi və nəhayət qanunvericiliyin təkmil olmaması.

Qeyd olunanlar uzunmüddətli debitor borclarında dondurulmuş dövriyyə vəsaitlərinin yerinin doldurulması mənbəyi kimi müəssisələrin borc vəsaitlərinə yüksək marağını şərtləndirir. Bu vəziyyətdə kreditlərin dövriyyə vəsaitlərinin mənbəyi kimi istifadəsinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi sualı yaranır. Bu sual kreditlərin istifadəsinin bütövlükdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə və ayrılıqda dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətinə ikitərəfli təsiri ilə əlaqədardır.

Bir tərəfdən, öz vəsaitlərinin çatışmazlığı şəraitində dövriyyəyə kredit resursları cəlb edilməzsə müəssisə istehsalı dayandırmaq və ya tamamilə azaltmaq

məcburiyyətindədir ki, bu da ciddi maliyyə çətinliklərinə, hətta müflisləşməyə belə səbəb ola bilər.

Digər tərəfdən meydana çıxan problemlərin yalnız kreditlər vasitəsilə həll olunması müəssisənin kredit resurslarından asılılığını gücləndirir və ssuda borclarının artması ilə nəticələnir. Bu isə öz növbəsində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyinin artmasına, dövriyyə vəsaitlərinin itirilməsinə, daha doğrusu bankların sənəclarına keçməsinə gətirib çıxarır.

Kreditor borcları dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının plandankənar cəlb edilmiş mənbələrinə aid edilir. Onun mövcudluğu müəssisənin dövriyyəsində digər müəssisə və təşkilatların vəsaitlərinin iştirakını göstərir. Kreditor borclarının bir hissəsi qanunauyğundur, çünki bu hesablaşmaların qüvvədə olan qaydalarından irəli gəlir. Bununla yanaşı kreditor borcları ödəmə intizamının pozulması hallarında da yarana bilər.

Müəssisənin daxil olan mallara görə malgöndərənlərə, görülmüş işlərə görə podratçılara, vergi və digər ödənişlər üzrə vergi orqanlarına və büdcədən kənar fondlara kreditor borcları yarana bilər.

Müasir dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının digər mənbələrinə müəssisələrin müvəqqəti olaraq öz təyinatı üzrə istifadə olunmayan vəsaitlərini də (fondlar, ehtiyatlar və s.) aid edirlər[12].

Müəssisələrin öz (xüsusi), borc alınmış və cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitləri arasında düzgün nisbətin müəyyən edilməsi onların maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsində, yüksəlməsində müstəsna rol oynayır.

FƏSİL 2. Müasir dövrdə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması xüsusiyyətləri

2.1. Müasir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının məqsədi, vəzifələri və əsas mərhələləri

Müəssisənin idarə edilməsinin tərkib hissələrindən biri də dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsidir. Müəssisənin idarə edilməsinin əsas məqsədi – onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması (maksimum mənfəət əldə edilməsi və firmanın dəyərinin artırılması) hesab edilir. Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması zamanı da eyni məqsədlər hədəflənir[26].

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması onların istifadə səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bu vəsaitlərin həcminə, strukturuna və formalaşma mənbələrinə təsir istiqamətlərini ifadə edir[27].

Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinə yönəldilən maliyyə resurslarının əhəmiyyətli həcmi, onların tərkib hissələrinin müxtəlifliyi və konkret növləri, kapital dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və daimi ödəniş qabiliyyətinin təmin edilməsində müəyyənədiçi rolu dövriyyə vəsaitlərinin idarəedilməsinin mürəkkəbliyini və vacibliyini şərtləndirir. Göstərilən kompleks vəzifələr və onların həyata keçirilməsi mexanizmləri dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsində öz əksini tapır. Bu idarəetmənin əsas məqsədi isə dövriyyə vəsaitlərinin zəruri həcmnin formalaşdırılması, tərkibinin optimallaşdırılması və effektiv istifadəsinin təmin edilməsi hesab olunur[28].

V.V.Kovalevun fikrincə dövriyyə kapitalının idarə edilməsi onun həcmnin və strukturunun optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ona görə dövriyyə kapitalının həcmnin şüurlu artımı müsbət tendensiya kimi qəbul edilməlidir, lakin bəzən istisnalar da ola bilər[29].

İ.A.Blankın mövqeyinə görə isə dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi müəssisənin ümumi maliyyə strategiyasının tərkib hissəsidir və dövriyyə vəsaitlərinin lazımi həcmi və tərkibinin formalaşdırılmasını, dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşmə

mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılmasını və təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Dövriyyə vəsaitləri müxtəlif rakurslardan xarakterizə olunur, lakin onların əsas xüsusiyyətləri kimi həcmi, strukturu və likvidliyi çıxış edir[28].

Dövriyyə vəsaitlərini idarəetmə sistemi idarəetmə obyektləri və subyektlərindən ibarətdir.

İdarəetmə obyektlərinə dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı tərkib elementləri, formalaşma mənbələri və eləcə də dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər aiddir[27].

İdarəetmə subyektlərinə isə dövriyyə vəsaitlərinə məqsədyönlü təsir metodlarından istifadə edən müəssisənin müvafiq orqanları və xidmətləri daxildir[27].

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması aşağıdakı vəzifələrin həllinin nəzərdə tutur:

1. dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin və strukturunun optimallaşdırılması;
2. dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi;
3. dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətinin və istifadə səmərəliliyinin təhlili;
4. borc öhdəliklərinin operativ uçotu və analizi;
5. dövriyyə vəsaitlərinə ümumi tələbin müəyyən olunması;

Müəssisənin fasiləsiz və uğurlu fəaliyyətini təmin etmək üçün dövriyyə vəsaitləri minimal, lakin yetərli səviyyədə olmalıdırlar. Bu vəzifə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması yolu ilə həll olunur və ona bu fəslin növbəti suallarında geniş yer verilir.

6. pul vəsaitlərinin məhsul ehtiyatları və müəssisənin borclarının vəziyyətilə qarşılıqlı əlaqədə hərəkətinin planlaşdırılması[27].

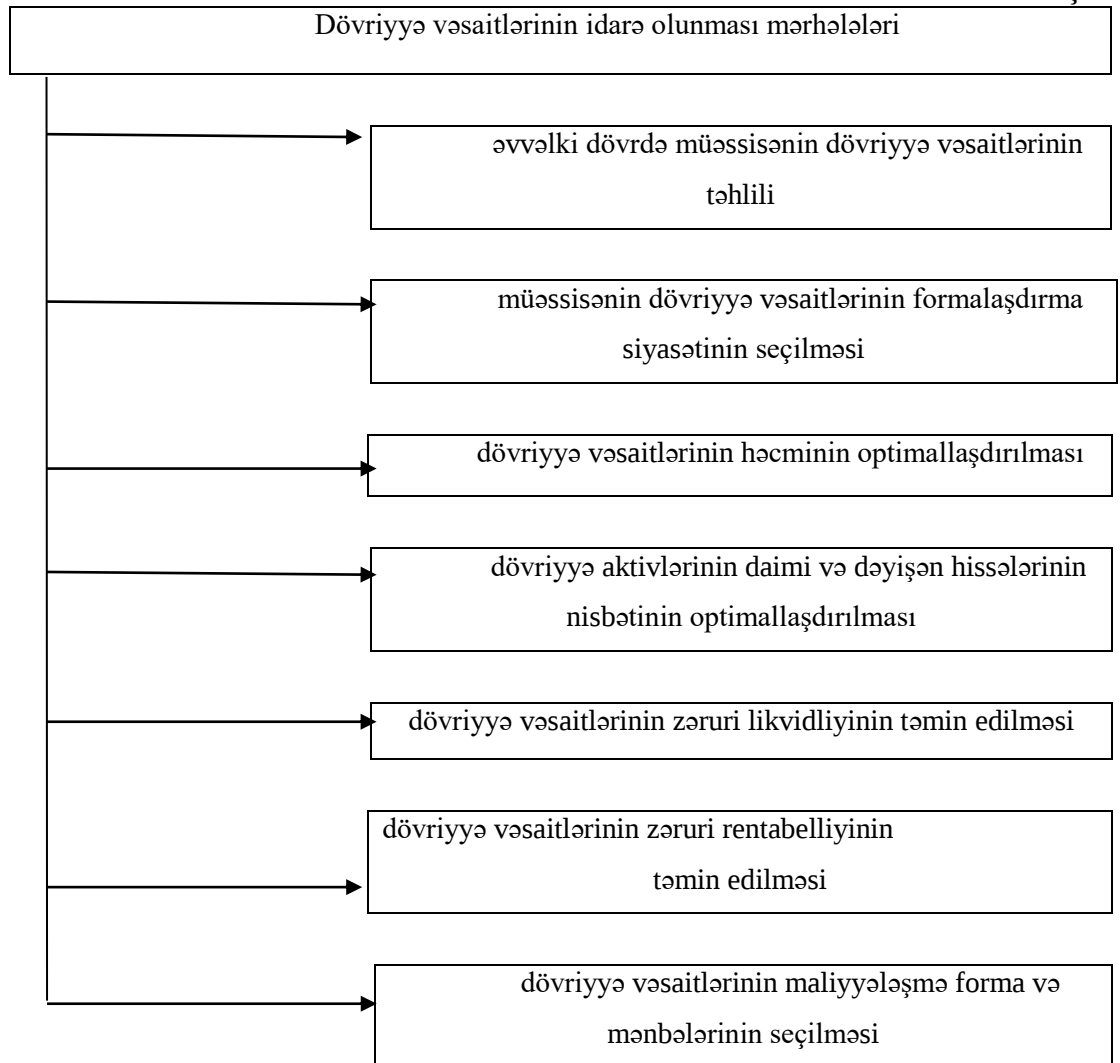
Qeyd olunan vəzifələrdən irəli gələrək müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi aşağıdakı əsas mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1. əvvəlki dövrdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin təhlili;
2. müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılma siyasətinin seçilməsi;
3. dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin optimallaşdırılması;
4. dövriyyə aktivlərinin daimi və dəyişən hissələrinin nisbətinin optimallaşdırılması;

5. dövriyyə vəsaitlərinin zəruri likvidliyinin təmin edilməsi;
6. dövriyyə vəsaitlərinin zəruri rentabelliyyənin təmin edilməsi;
7. dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşmə formalarının və mənbələrinin seçilməsi.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin əsas mərhələləri

Şəkil 8

Əvvəlki dövrdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin təhlilinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektinin dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunma səviyyəsinin və onların fəaliyyət effektivliyinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsi hesab olunur.

Təhlilin ilkin mərhələsində müəssisənin dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmnin dinamikası nəzərdən keçirilir.

İkinci mərhələdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin ayrı ayrı tərkib hissələrinin – xammal, material və yarımfabrikatların ehtiyatlarının, hazır məhsul ehtiyatlarının, cari debitor borclarının, pul aktivlərinin qalıqlarının və onların

ekvivalentlərinin dinamikası gözdən keçirilir. Bu mərhələdə təhlil prosesində dövriyyə vəsaitlərinin qeyd olunan növlərinin hər birinin məbləğinin dəyişmə templəri, istehsal və hazır məhsul həcmının dəyişmə templəri ilə müqayisədə araşdırılır və hesablanır, dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğində onların əsas növlərinin xüsusi çəkisinin dinamikası nəzərdən keçirilir. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinin ayrı-ayrı elementlər üzrə təhlili onların likvidlik səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Təhlilin üçüncü mərhələsində dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğinin və ayrı-ayrı elementlərinin dövretməsi araşdırılır. Bu zaman bir sıra göstəricilərdən – dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı və dövretmə müddəti kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Təhlil prosesində əməliyyat, istehsal və maliyyə tsikllərinin strukturu və davam etmə müddətləri müəyyənləşdirilir, habelə bu tsikllərin müddətinin təyin edən əsas amillər araşdırılır.

Dördüncü mərhələdə dövriyyə vəsaitlərinin rentabelliği müəyyən olunur və onu müəyyən edən amillər öyrənilir. Təhlil prosesində dövriyyə vəsaitlərinin rentabellik əmsalı, Dyupon Modeli istifadə olunur:

$$R_{dv} = R_{ms} \times D_{dv}$$

Burada, R_{dv} – dövriyyə vəsaitlərinin rentabelliği,

R_{ms} – məhsul satışının rentabelliği,

D_{dv} – dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə qabiliyyəti.

Sonuncu mərhələdə dövriyyə vəsaitlərinin əsas maliyyələşmə mənbələrinin tərkibi araşdırılır. Keçirilən təhlilin nəticələri müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin ümumi səmərəlilik səviyyəsini müəyyən etməyə və qarşıdakı dövrdə bu səmərəliliyin artırılmasının əsas istiqamətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir[28].

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərini formalaşdırma siyasəti təsərrüfat subyektinin maliyyə idarəetməsinin ümumi fəlsəfəsini əks etdirir. Maliyyə menecmenti nəzəriyyəsi müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılma siyasətinə üç prinsiplial yanaşmanı müəyyən edir – konservativ, mülayim və aqressiv.

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına konservativ yanaşma müəssisənin normal fəaliyyəti üçün dövriyyə vəsaitlərinin bütün elementləri üzrə cari tələbatların

tam təmin edilməsini, həmçinin gözlənilməz çətinliklərə qarşı dövriyyə vəsaitlərinin böyük ehtiyatlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.. Bu çür yanaşma kommersiya və maliyyə risklərinin minimallaşdırılmasına təminat versə də dövriyyə vəsaitlərinin effektiv istifadəsinə mənfi təsir göstərir[28].

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına mülayim yanaşma dövriyyə vəsaitlərinin bütün elementləri üzrə cari tələbatların tam təmin edilməsinə və onların normal sığorta ehtiyatlarının yaradılmasına yönəlir. Bu halda real təsərrüfat şəraiti üçün maliyyə resurslarının istifadə səmərəliliyinin səviyyəsi ilə risk səviyyəsi arasında orta nisbət təmin edilmiş olur[28].

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına aqressiv yanaşma isə dövriyyə vəsaitlərinin hər bir tərkib elementi üzrə sığorta ehtiyatlarının minimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində fasilələr olmadıqda dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına belə yanaşma onların istifadə səmərəliliyinin daha yüksək səviyyəsini təmin etməyə kömək edir. Lakin təsərrüfat fəaliyyəti zamanı daxili və xarici amillərin təsiri ilə istənilən fasilələrin baş verməsi istehsalın və məhsul satışının azalması səbəbindən əhəmiyyətli maliyyə itkilərinə gətirib çıxarır[28 səh.180].

Dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin optimallaşdırılması. Belə optimallaşdırma dövriyyə aktivlərinin formalaşdırılma siyasətinin konkret növündən asılı olur. Dövriyyə vəsaitlərinin optimallaşdırılması prosesi bu mərhələdə, yəni onların idarəetmə siyasətinin formalaşdırılması mərhələsində üç əsas etapdan ibarət olur.

Birinci mərhələdə dövriyyə vəsaitlərinin əvvəlki dövrdə təhlilinin nəticələri nəzərə alınmaqla müəssisədə əməliyyat tsiklinin (istehsal və maliyyə tsiklləri) müddətinin azaldılmasına və ehtiyatların reallaşdırılmasına yönələn tədbirlər sistemi müəyyən olunur. Bununla yanaşı ayrı-ayrı tsikllərin davam etmə müddətlərinin azaldılması istehsal və məhsul satışı həcmələrinin azalmasına gətirib çıxarmamalıdır.

İkinci mərhələdə dövriyyə vəsaitlərini formalaşdırma siyasətinin seçilmiş növü əsasında bu vəsaitlərin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin həcmi və səviyyəsi optimallaşdırılır.

Üçüncü mərhələdə qarşıdakı dövr üçün müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi həcmi müəyyənləşdirilir:

$$DV_n = XE_n + ME_n + DB_n + PA_n + S_n$$

Burada, DV_n – baxılan növbəti dövrün sonuna müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi həcmi;

XE_n – növbəti dövrün sonuna xammal və material ehtiyatlarının məbləği;

ME_n – növbəti dövrün sonuna hazır məhsul ehtiyatlarının məbləği;

DB_n – növbəti dövrün sonuna cari debitor borclarının məbləği;

PA_n – növbəti dövrün sonuna pul aktivlərinin məbləği;

S_n – növbəti dövrün sonuna sair dövriyyə vəsaitlərinin məbləği[28 səh.181].

Dövriyyə aktivlərinin daimi və dəyişən hissələrinin nisbətinin optimallaşdırılması. Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı növlərinə tələbat və onların məbləği əməliyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin mövsümi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Ayrı-ayrı sahələrin müəssisələrində xammal emalı və daha sonra məhsul satışı müəyyən mövsümdə və ya dövrdə həyata keçirilir ki, bu da həmin dövrdə dövriyyə vəsaitlərinə yüksək tələbi təyin edir. Dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı elementlərinə tələbin həcmnin dəyişməsi müəssisə məhsullarına mövsümi tələbin xüsusiyyətləri ilə də bağlı ola bilər. Ona görə də dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesində onların mövsümi (və ya tsiklik) tərkibinin müəyyən edilməsi də vacibdir[28 səh.181].

Dövriyyə aktivlərinin daimi və dəyişən hissələrinin nisbətinin optimallaşdırılması prosesi bir neçə mərhələ üzrə həyata keçirilir və bu zaman əsasən dövriyyə vəsaitlərinin daimi və dəyişən hissələrinin məbləğləri müəyyən olunur. Bu aktivlərin qeyd olunan hissələrinin nisbəti onların konkret maliyyələşmə mənbələrinin seçilməsinin və dövriyyəsinin idarə olunmasının əsasını təşkil edir[28].

Dövriyyə vəsaitlərinin zəruri likvidliyinin təmin edilməsi. Dövriyyə vəsaitlərinin bütün tərkib hissələri bu və ya digər dərəcədə likvid olsalar da (ümitsiz debitor borclarından başqa) onların ümumi likvidlik səviyyəsi müəssisənin cari maliyyə öhdəlikləri üzrə zəruri ödəmə qabiliyyətini təmin etməlidir. Bu məqsədlə

qarşıdakı ödəniş dövriyyəsinin həcmi və qrafiki nəzərə alınmaqla dövriyyə vəsaitlərinin pul formasında payı müəyyən olunmalıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin zəruri rentabelliyyənin təmin edilməsi. Dövriyyə vəsaitlərinin müəyyən növləri müəssisəyə maliyyə fəaliyyəti prosesində faiz və dividendlər formasında (qısamüddətli maliyyə qoyuluşları) birbaşa gəlir gətirmək qabiliyyətinə malikdirlər. Ona görə də dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin tərkib hissələrindən biri müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin qısa müddətli maliyyə investisiyaları şəklində istifadəsinin təmin edilməsi hesab olunur[28].

Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşmə formalarının və mənbələrinin seçilməsi. Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin bu mərhələsi müəssisədə onların maliyyələşdirilmə siyasətinin seçilməsini və mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılmasını təmin edir.

Dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi müəssisələrin normal işinin, fəaliyyətinin təmin edilməsində, istehsalın rentabellik səviyyəsinin artırılmasında böyük rol oynayır və bir çox amillərdən asılıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması müəssisədə normal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini, mal və pul axınlarının balanslaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə hazırlanan normativlər sistemində də əks olunur.

2.2. Müəssilərin dövriyyə vəsaitlərinin əsas tərkib elementlərinin idarə olunması xüsusiyyətləri

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı elementlər (istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, anbardakı hazır məhsul, debitor borcları, pul vəsaitləri və s.) üzrə həyata keçirilməlidir. Çünki dövriyyə vəsaitlərinin hər bir tərkib elementinin öz iqtisadi təyinatı və xüsusiyyətləri vardır ki, idarəetmədə bunların nəzərə alınması vacibdir.

Istehsal ehtiyatlarının idarə edilməsi istehsal prosesinin və məhsul reallaşdırılmasının fasiləsiz həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə və müəssisədə onlara xidmətlə bağlı xərclərin minimallaşdırılmasına, azaldılmasına istiqamətlənir. Ehtiyatların səmərəli idarə edilməsi istehsal və bütövlükdə əməliyyat tsiklinin müddətini azaltmağa, ehtiyatların saxlanması ilə əlaqədar cari xərclərin səviyyəsini aşağı salmağa, cari təsərrüfat dövriyyəsindən maliyyə resurslarının bir hissəsini çıxartmaqla digər aktivlərə yatırmağa imkan verir[28 səh.184].

Ehtiyatların idarə edilməsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilən işləri, fəaliyyətləri əhatə edir:

- 1.əvvəlki dövrdəki mal-material qiymətlilərinin ehtiyatlarının təhlili,
- 2.ehtiyatların formalaşdırılma məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi,
- 3.cari ehtiyatların əsas qruplarının həcmnin optimallaşdırılması,
- 4.mal-material qiymətliləri ehtiyatlarının ümumi məbləğinin optimallaşdırılması;
- 5.ehtiyatların effektiv hərəkət formalarının və yüksək dövretməsinin təmin olunması,
- 6.ehtiyatların uçot siyasətinin əsaslandırılması,
- 7.müəssisədə ehtiyatların hərəkəti üzərində səmərəli nəzarət sisteminin qurulması[28].

Əvvəlki dövrdəki mal-material qiymətliləri ehtiyatlarının təhlili. Bu təhlilin başlıca məqsədi istehsalın və məhsul reallaşdırılması prosesinin əvvəlki dövrdə

müvafiq mal-material qiymətliləri ehtiyatları ilə təminat səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və onların istifadə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi hesab olunur. Təhlil əsasən ehtiyatların əsas növləri üzrə aparılır.

Ehtiyatların formalaşdırılma məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi. Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinə daxil olunan mal-material qiymətlilərinin ehtiyatları müəssisədə müxtəlif məqsədlər üçün yaradıla bilər:

- a) cari istehsal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün,
- b) cari satış fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün (hazır məhsulun cari ehtiyatları),
- c) qarşıdakı dövrdə təsərrüfat prosesini təmin edəcək mövsümi ehtiyatların yığılması üçün.

Cari ehtiyatların əsas qruplarının həcmnin optimallaşdırılması. Belə optimallaşdırma mal-material qiymətliləri ehtiyatlarının iki əsas qrupa və ya növə - istehsal (xammal, material və yarımfabrikatların ehtiyatları) və hazır məhsul ehtiyatlarına ayrılması ilə əlaqədardır.

Mal-material qiymətlilərinin cari ehtiyatlarının həcmnin optimallaşdırılması üçün bir sıra modellərdən istifadə olunur ki, onlardan da ən geniş yayılanı “sifariş məbləğinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış modeli” (Economic ordering quantity - EOQ model) hesab olunur. Bu model istər istehsal ehtiyatlarının həcmnin, istərsə də hazır məhsul ehtiyatlarının həcmnin optimallaşdırılması üçün istifadə oluna bilər.

EOQ modelinin hesablanma mexanizmi müəssisədə ehtiyatların alınması və saxlanması ilə bağlı məcmu əməliyyat xərclərinin minimallaşdırılmasına əsaslanır. Bu əməliyyat xərcləri ilkin olaraq iki qrupa ayrılırlar: a) sifarişlərin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclərin məbləği, b) məhsulun anbarda saxlanması ilə bağlı xərclərin məbləği.

Sifarişlərin optimal partiyasının ölçüsünün hesablanmasını (EOQ- Economic ordering quantity) aşağıdakı riyazi üsulla müəyyən edirlər[28]:

$$MP_{oh} (EOQ) = \sqrt{\frac{2 \times X Mh \times SD}{SX}}$$

burada EOQ – məhsul partiyasının optimal orta həcmi,

XMh - baxılan dövrdə xammal və materialların həcmi,

SD- bir sifarişin orta dəyəri,

SX - baxılan dövrdə məhsulun bir vahidinin saxlanması xərcləri.

Müvafiq olaraq istehsal ehtiyatlarının optimal həcmi isə bu düsturla təyin edilir:

$$İEoh = \frac{EOQ}{2}$$

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinə daxil olunan mal-material qiymətliləri ehtiyatlarının ümumi məbləğinin optimallaşdırılması. Dövriyyə vəsaitlərinin hər bir elementi üzrə ehtiyatların optimal məbləğlərinin hesablanması aşağıdakı kimi həyata keçirilir[28]:

$$Eom = (Ne \times Bh) + Ems + Emt,$$

burada Eom- baxılan dövrün sonuna ehtiyatların optimal məbləği,

Ne-ehtiyatların normativi, günlərdə,

Bh- qarşıdakı dövrdə bir günlük istehsal və ya məhsul satışı həcmi

Ems- mövsümi saxlanılan ehtiyatların planlaşdırılan məbləği,

Emt – məqsədli təyinatlı digər ehtiyatların planlaşdırılan məbləği.

Ehtiyatların effektiv hərəkət formalarının və yüksək dövretməsinin təmin olunması. Bu proseslərin idarə edilməsi ehtiyatların bütün növləri üzrə material axınlarının optimallaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Material axınlarının optimallaşdırılması müəssisədə onların təşkilinin ən optimal formalarının seçilməsi prosesini əks etdirir.

Müəssisənin material axınlarının optimallaşdırılmasının əsas məqsədi müxtəlif material aktivlərinin minimum xərclərlə zəruri həcmdə lazımi məntəqəyə vaxtında çatdırılmasının təmin edilməsi hesab olunur. Material axınlarının

optimallaşdırılmasının metodoloji əsaslarını loqistikanın konsepsiyaları, metod və üsulları təşkil edir[28].

Dövriyyə vəsaitlərinin material axınlarının optimallaşdırılmasının nəticələri müəssisənin əməliyyat fəaliyyəti üzrə müvafiq cari və operativ planlarında öz əksini tapır.

Ehtiyatların uçot siyasətinin əsaslandırılması. Müəssisədə ehtiyatların qiymətləndirilməsi aşağıdakı metodlardan biri vasitəsilə yerinə yetirilir:

-ehtiyatların müvafiq vahidinin eyniləşdirilən maya dəyəri. Bu metod xüsusi sifarişlər və layihələrin icrası zamanı istehsala buraxılan ehtiyatlar üzrə istifadə oluna bilər.

-ilkin daxil olmuş ehtiyatların maya dəyəri (metod FIFO). Ehtiyatların FIFO (first-in, first-out) metodu üzrə qiymətləndirilməsi ona əsaslanır ki, ehtiyatlar müəssisəyə daxil olma ardıcılığı (istehsala birinci buraxılan ehtiyatlar vaxt meyarına əsasən ilkin daxil olan ehtiyatların maya dəyəri üzrə qiymətləndirilməlidir) ilə qiymətləndirilməlidirlər[28].

-son daxil olan ehtiyatların maya dəyəri (metod LIFO). Ehtiyatların LIFO (last-in, first-out) metodu istehsala birinci buraxılan ehtiyatların vaxt meyarına əsasən sonuncu daxil olan ehtiyatların maya dəyəri üzrə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur[28].

-orta cəkili metod. Bu cür qiymətləndirmə material ehtiyatlarının ümumi dəyərinin ehtiyat vahidinin uçotda əks olunmuş sayına bölünməsi yolu ilə aparılır. Bu yuxarıda qeyd olunanlara nisbətən daha sadə qiymətləndirmə üsuludur[28].

Müəssisədə ehtiyatların hərəkəti üzərində səmərəli nəzarət sisteminin qurulması. Müəssisənin operativ maliyyə kontrollinqinin tərkib hissəsi olan belə nəzarət sistemlərinin əsas məqsədi ehtiyatların yerinin doldurulması üçün sifarişlərin yerləşdirilməsi və onların artıq formalaşdırılmış növlərinin əməliyyat dövriyyəsinə cəlb edilməsi hesab olunur[28].

Ehtiyatların hərəkəti üzərindəki nəzarət sistemləri içərisində inkişaf etmiş ölkələrdə ən geniş tətbiq olunanı “ABC sistemi”-dir. Bu nəzarət sistemi bütün mal-

material qiymətliləri ehtiyatlarının onların dəyərindən, həcmi və istifadə tezliyindən, ehtiyatların çatışmamazlığının əməliyyat fəaliyyətləri və maliyyə nəticələrinə mənfi təsirindən asılı olaraq üç kateqoriyaya bölünməsinə əks etdirir[28].

“A” kateqoriyasına nisbətən bahalı ehtiyat növlərini aid edirlər. Bu kateqoriyaya daxili edilən mal-material qiymətliləri adətən həftəlik nəzarət tələb edir.

“B” kateqoriyasına fasiləsiz əməliyyat prosesinin təmin edilməsində və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticələrinin formalaşdırılmasında daha az əhəmiyyətə malik olan mal-material qiymətlilərini aid edirlər. Bu qrup ehtiyatlara adətən ayda bir dəfə nəzarət olunur.

“C” kateqoriyasına isə yekun maliyyə nəticələrinin formalaşdırılmasında əsas rol oynamayan, aşağı dəyərə malik olan mal-material qiymətliləri daxil edilir. Qeyd olunan material qiymətlilərinin alış həcmi kifayət qədər böyük ola bilər, bu da onların hərəkəti üzərində rübdə bir dəfə nəzarəti zəruri edir.

Beləliklə, “ABC sistemi” ilə ehtiyatlara nəzarət müəssisənin əməliyyat fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi və yekun maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması baxımından onların daha vacib kateqoriyaları üzərindəki nəzarəti şərtləndirir.

Ehtiyatlara nəzarət üçün həmçinin “Təkrar sifariş səviyyəsi sistemi” adlı nəzarət sistemindən də istifadə olunur. Bu sistem nisbətən məhdud çeşidli məhsullar satan, lakin geniş alıcı kontingentinə malik olan xüsusi ticarət müəssisələrində tətbiq olunur [28].

Ehtiyatların idarə olunması zamanı onların bilavasitə əməliyyat prosesinə cəlb olunmasının sürətləndirilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. Bu maliyyə resurslarının bir hissəsinin sərbəst qalmasını və mal-material qiymətlilərinin saxlanılması prosesində onların itkilərinin azaldılmasını təmin edir[28].

Debitor borclarının idarə olunması müəssisənin dövrü vəsaitlərinin ümumi idarə edilməsinin tərkib hissəsi olub, bu borcların ümumi həcmi optimallaşdırılmasını və inkassasiyasının vaxtında təmin edilməsini ifadə edir.

Debitor borclarının idarə olunması - maliyyə menecmentinin funksiyasıdır, əsas məqsədi isə debitor borclarının bir iqtisadi alət kimi səmərəli istifadəsi hesabına müəssisənin mənfəətinin artırılmasıdır[10 səh.335].

Statistikaya əsasən müəssisələrin (sənaye) bütün aktivlərinin 20-25%-ni debitor borcları təşkil edir. Başqa sözlə müasir iqtisadi şəraitdə debitor borcları müəssisələrin aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Qeyd olunanlar müəssisənin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi debitor borclarının idarə edilməsinin vacibliyini, zəruriliyini göstərir.

Müəssisənin debitor borclarının idarə edilməsi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir[28 səh.196]:

- müəssisənin əvvəlki dövrdəki debitor borclarının təhlili;
- müəssisənin məhsul alıcılarına münasibətdə kredit siyasətinin seçilməsi;
- əmtəə və istehlak kreditləri üzrə debitor borclarına yönəldilən dövriyyə kapitalının mümkün məbləğinin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit şərtləri sisteminin formalaşdırılması;
- alıcıları qiymətləndirmə standartlarının formalaşdırılması və kreditlərin verilmə şərtlərinin differensiasiyası;
- cari debitor borclarının inkassasiya prosedurunun formalaşdırılması;
- müəssisədə debitor borclarının təkrar maliyyələşdirilməsinin müasir formalarının istifadəsinin təmin edilməsi;
- debitor borclarının hərəkəti və vaxtında inkassasiyası üzərində səmərəli nəzarət sistemlərinin qurulması.

Müəssisənin əvvəlki dövrdəki debitor borclarının təhlilinin əsas məqsədi bu borclarının tərkibinin və səviyyəsinin, eləcə də onlara investisiya olunan maliyyə resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

Yaranmış debitor borcunun təhlili prosesində aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

1.Dövriyyə vəsaitlərinin debitor borclarına ayrılma əmsalı. Bu əmsal debitor borcları formasında olan dövriyyə aktivlərinin payını göstərir.

2.Müəssisənin debitor borclarının orta inkassasiya müddəti.

3. Debitor borclarının (hesabat dövründə debitor borclarına avans olunan vəsaitlərin dövretmə sürətini xarakterizə edən) dövretmə sayı.

Aparılan təhlilin nəticələri müəssisənin kredit siyasətinin ayrı-ayrı parametrlərinin hazırlanmasında istifadə olunur.

*Müəssisənin məhsul alıcılarına münasibətdə kredit siyasətinin seçilməsi.*Müasir dövrdə kreditə məhsul satışı təkcə ölkəmizdə deyil, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə də geniş yayılmışdır. Bu baxımdan müəssisələrin kredit siyasəti onların əməliyyat və maliyyə fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilir.

Məhsul alıcılarına münasibətdə kredit siyasətinin prinsiplərinin formalaşdırılması prosesində iki əsas məsələ həll olunur: a) kreditlə məhsul satışını hansı formalarda həyata keçirmək; b) müəssisə üçün hansı kredit siyasəti növünü seçmək.

Müəssisənin kredit siyasətinin seçilməsi prosesində aşağıdakı əsas faktorlar nəzərə alınmalıdır:

-ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin müasir kommersiya və maliyyə təcrübəsi,

-iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti,

-əmtəə bazarının müasir vəziyyəti,

-müəssisənin məhsul istehsalı həcmi artırmasının potensialı və [28 səh.200].

Əmtəə və istehlak kreditləri üzrə debitor borclarına yönəldilən dövriyyə kapitalının mümkün məbləğinin müəyyənləşdirilməsi. Debitor borclarına yönəldilən dövriyyə kapitalının zəruri məbləğinin hesablanması aşağıdakı düsturla həyata keçirilir:

$$DK_{db} = \frac{SH_k \times \Theta_{m/q} \times (KVM + GM)}{360},$$

burada DK db-debitor borclarına yönəldilən dövriyyə kapitalının zəruri məbləği,

SH k – planlaşdırılan kreditlə məhsul satışı həcmi,

Θ m/q- məhsulun maya dəyəri və qiymətinin nisbət əmsalı,

KVM-məhsulun alıcılara kreditə verilməsinin orta müddəti, günlərdə,

GM- verilmiş kreditlər üzrə ödənişlərin gecikdirilməsinin orta müddəti, günlərdə.

Kredit şərtləri sisteminin formalaşdırılması. Bu kredit şərtlərinin tərkibinə aşağıdakı elementlər daxildir:

- kreditin verilmə müddəti (kredit müddəti),
- verilən kreditin həcmi (kredit limiti),
- verilən kreditin dəyəri,
- alıcılar tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin gecikdirilməsi üzrə cərimə sanksiyaları sistemi.

Alıcıları qiymətləndirmə standartlarının formalaşdırılması və kreditlərin verilmə şərtlərinin differensiasiyası. Alıcıları qiymətləndirmə standartlarının yaradılmasının əsasında onların kredit ödəmə qabiliyyəti dayanır.

Alıcıları qiymətləndirmə standartlarının formalaşdırılması və kreditlərin verilmə şərtlərinin differensiasiyası kreditin müxtəlif formaları (əmtəə və istehlak) üzrə ayrıca həyata keçirilir.

Cari debitor borclarının inkassasiya prosedurunun formalaşdırılması. Bu zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: alıcılara ödəniş tarixi barədə ilkin və sonrakı xəbərdarlıqların formaları və vaxtları, təqdim olunmuş kreditlər üzrə borcların vaxtının uzadılması imkanları və şərtləri, müflis olmuş debitorların iflası haqqında məsələ qaldırılması yolları[28].

Müəssisədə debitor borclarının təkrar maliyyələşdirilməsinin müasir formalarının istifadəsinin təmin edilməsi. Bazar münasibətlərinin və maliyyə

bazarının infrastrukturunun inkişafı təcrübəyə debitor borclarının idarə edilməsinin bir sıra yeni formalarını istifadə etməyə imkan verir[28].

Müasir dövrdə debitor borclarının təkrar maliyyələşdirilməsinin istifadə olunan başlıca formalarına bunalar aid edilir:

- faktoring,
- veksellərin uçuğu
- forfeyting[28].

Debitor borclarının hərəkəti və vaxtında inkassasiyası üzərində səmərəli nəzarət sistemlərinin qurulması. Bu cür nəzarət müəssisədə ümumi maliyyə nəzarəti sistemi şərsivəsində təşkil olunur. Belə nəzarət sistemləri növlərindən biri müəssisənin debitor borcları portfelinə tətbiq olunan “ABC sistemi” hesab olunur[28].

Müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin idarə olunması döviyyə vəsaitlərinin ümumi idarə olunmasının tərkib hissələrindəndir.

Pul vəsaitlərinin idarə olunmasının əsas məqsədi onların orta qalığının minimallaşdırılması şəraitində pul vəsaitlərinin çatışmamazlığının yaranmasına yol verilməməsi hesab olunur[9].

Müəssisələrdə pul vəsaitlərinin idarə olunmasına böyük əhəmiyyət verilir və bu da əsasən aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirilir:

1. Pul vəsaitlərinin axını, mənfəət və satışdan daxilolmalarla yanaşı müəssisənin fəaliyyətinin ən vacib maliyyə göstəricilərinə aid edilir;
2. Pul vəsaitləri müəssisənin aktivlərinin daha likvid hissəsini təşkil edirlər və bütövlükdə müəssisənin likvidliyi onların optimal səviyyəsindən asılı olur;
3. İnflyasiyanın təsiri nəticəsində müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri daha çox dəyərsizləşməyə məruz qalırlar.

Pul vəsaitlərinin idarə olunması pul axınlarının proqnozlaşdırılmasını və təhlilini, pul vəsaitlərinin dövretmə müddətinin (maliyyə tsikli), eləcə də pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir[9].

Müəssisənin pul axınlarının təhlili aşağıdakıları qiymətləndirməyə imkan verir: pul vəsaitlərinin əsas daxil olma mənbələrini və həcmi, pul vəsaitlərinin xərc istiqamətlərini və onların həcmi, müəssisənin cari fəaliyyəti zamanı sabit pul axınlarını təmin etmək bacarığını, müəssisənin likvidlik səviyyəsini, müəssisənin investisiya imkanlarını və s.

Maliyyə tsikli-dövriyyə aktivlərinə investisiya olunmuş pul vəsaitlərinin tam dövretmə müddətidir. Başqa formada ifadə etsək maliyyə tsikli- xammal və materiallara görə ödənişlər edilməsindən reallaşdırılan məhsula görə pul vəsaitlərinin daxil olmasına qədər olan zaman kəsiyidir.

Müəssisədə maliyyə tsiklinin müddəti aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$M_t = M_{it} + M_{db} - M_{kb}$$

burada M_t - müəssisənin maliyyə tsiklinin müddəti, günlərlə;

M_{it} – müəssisənin istehsal tsiklinin müddəti, günlərlə;

M_{db} – debitor borclarının dövriyyəsinin orta müddəti, günlərlə;

M_{kb} -kreditor borclarının dövriyyəsinin orta müddəti, günlərlə[25].

Maliyyə tsikli ilə yanaşı istehsal və əməliyyat tsikllərinin müddətlərinin müəyyən edilməsi də müəssislərin dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə olunmasının əsas şərtlərindən sayılır.

Müəssisənin istehsal tsikli istehsal prosesinə xidmət etmək üçün istifadə olunan dövriyyə vəsaitlərinin tam dövretmə müddətini (xammal, material və yarımfabrikatların daxil olması anından başlayaən və hazır məhsulun buraxılışı ilə yekunlaşan) xarakterizə edir.

Müəssisənin istehsal tsiklinin müddəti aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$M_{it} = M_{ie} + M_{bi} + M_{hm}$$

burada M_{it} - istehsal tsiklinin davam etmə müddəti, günlərlə;

Mie - xammal ehtiyatlarının, material və yarım fabrikatların dövretmə müddəti, günlərlə;

Mbi - bitməmiş istehsalın dövretmə müddəti günlərlə;

Mhm- hazır məhsul ehtiyatlarının dövretmə müddəti günlərlə[25]..

Istehsal prosesi bir neçə mərhələni özündə birləşdirir:

-istehsal ehtiyatlarının saxlanması (onların anbara daxil olması anından istehsala buraxılma anına qədər);

- istehsal;

-hazır məhsulun saxlanması.

Əməliyyat tsikli müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğinin dövretmə müddətini xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$\Theta_{ts} = M_{it} + M_{db}$$

burada Θ_{ts} - müəssisənin əməliyyat tsiklinin müddəti, günlərlə;

M_{it} – müəssisənin istehsal tsiklinin müddəti, günlərlə;

M_{db} – debitor borclarının dövriyyə müddəti, günlərlə.

Qeyd olunan düsturlardan da görsənir ki, əməliyyat və maliyyə tsiklərinin azaldılması – kapitalın idarə edilməsində müsbət tendensiyalara gətirib çıxarır və aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

- istehsal prosesinin vaxtının azaldılması;

- məhsulun hazırlanması və anbarda saxlanması müddətinin səmərəli azaldılması;

-maddi-texniki təchizatın mütərəqqi formalarının istifadə edilməsi;

-debitor borclarının dövretməsinin sürətləndirilməsi;

-kreditor borclarının dövriyyəsinin yavaşıtılması.

Beləliklə müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun pul vəsaitlərinin idarə olunmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır və bu məqsədlə bir çox modeldən istifadə olunur . Onlardan ən mühümləri isə Baumol və Miller-Or modelləri hesab olunur.

2.3. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması xüsusiyyətləri

Müəssisələrin bir qayda olaraq öz dövriyyə vəsaitlərinə tələbatı normalaşdırma prosesində müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə normalaşdırma dövriyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması və idarə edilməsində ən mühüm vəzifələrdəndir.

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması dedikdə, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin minimal, lakin yetərli (istehsal prosesinin normal davamı üçün) həcmnin müəyyənləşdirilməsi başa düşülür[5].

Başqa formada ifadə etsək dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması - müəssisənin vəsaitlərinin rəşional istifadəsinin əsası olub, müəssisənin fəsiləsiz və ritmik fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əsaslandırılmış norma və normativlərin hazırlanmasını əhatə edir[4].

Dövriyyə və tədavül fondlarının faktiki ehtiyatları normativlərlə bəzən uyğun olmaya bilər. Belə olan təqdirdə, daha doğrusu, dövriyyə vəsaitləri normativlərdən artıq olduqda normativdən artıq ehtiyatlar yaranır, onlar da pul vəsaitlərini dövriyyədən yayındıraraq həmin vəsaitlərdən qeyri-səmərəli istifadəyə, eləcə də əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olurlar.

Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığının nəticəsi kimi işə istehsalın dayanması, məhsulun reallaşdırılması üzrə planların yerinə yetirilməməsi, istehlakçıların itirilməsi, tədarük müddətinin pozulmasına görə cərimə sanksiyalarının tətbiqi və sairə baş verir. Beləliklə, dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması – müəssisənin bütövlükdə effektiv fəaliyyətini təmin edən vəsaitlərin zəruri həcmnin müəyyən edilməsini ifadə edir.

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılmasının əsas prinsiplərinə planlılıq, sistemlilik, elmi əsaslılıq və mütərəqqilik prinsipləri aid edilir.

Planlılıq prinsipi hər bir müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılmasının qəbul edilmiş sifarişlər və buraxılan məhsulun satış proqnozlarına, istehsal və qeyri-istehsal ehtiyacları üçün xərclərin plan smetalarına,

material ehtiyatlarının və xərclərin normalarına, innovasiya və investisiya üzrə planlara əsasən həyata keçirilməsini nəzərdə tutur[4].

Sistəmlilik prinsipi maliyyə normalarının texnoloji norma və normativlərlə üzvi bağlılığını əks etdirir. Maliyyə normaları texnoloji norma və normativlərə (maddi resursların bir günlük məsrəfi, istehsal tsikli əməliyyatlarının yerinə yetirilmə müddəti və sairə) əsaslanır. Öz növbəsində maliyyə normaları müəyyən olunmuş normativlər sistemi vasitəsilə istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə stimullaşdırıcı təsir göstərirlər[4].

Elmi əsaslılıq prinsipi isə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması prosesinin istehsalın təşkilinin müasir metodlarına əsaslanmasını tələb edir. Bu halda dövriyyə vəsaitlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma və normativlər sisteminin yaradılması müəssisədaxili ehtiyatların reallaşdırılması vasitəsi də hesab olunur[4].

Mütərəqqilik prinsipi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin istehsal tsiklinin azaldılması, maddi-texniki təchizatın və məhsul satışının yaxşılaşdırılması, maddi və əmək məsrəflərinin norma xərclərinin azaldılması, debitor borclarının azaldılması hesabına sürətləndirilməsi üzrə tədbirlərin hazırlanılmasında təzahür edir[4].

Normalaşdırma prosesində fərdi və toplu (məcmu) normativlər müəyyən edilir. Ümumiyyətlə normalaşdırma prosesi bir neçə ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir.

Əvvəlcə normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin hər bir elementi üzrə normalar işlənilib hazırlanır.

Norma – dövriyyə vəsaitlərinin hər bir elementinin ehtiyatlarının həcminə uyğun müəyyən edilən nisbi ölçüdür, kəmiyyətdir. Bir qayda olaraq normalar günlük olaraq müəyyən edilir və maddi qiymətlilərin müvafiq növü ilə təmin olunma dövrünü əks etdirir. Məsələn, ehtiyat norması 24 gün təşkil edir. Deməli ehtiyatların həcmi 24 gün ərzində istehsalı təmin edəcək səviyyədə olmalıdır[12].

Müəssisələrin maliyyə xidmətləri dövriyyə vəsaitlərinin normalarını istehsal, təchizat-satış fəaliyyətlərini həyata keçirən qurumlarla birlikdə hazırlayırlar.

Daha sonra mal-material dəyərlilərinin müvafiq növü üzrə ehtiyat və xərc normalarından asılı olaraq dövriyyə vəsaitlərinin məbləği müəyyənləşdirilir. Fərdi normativlər məhz belə müəyyən edilir.

Nəhayət, fərdi normativlərin cəmlənməsi yolu ilə məcmu normativ hazırlanır, müəyyən olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin normativi – müəssisənin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin minimal həcmi və ya məbləğidir[5].

Başqa bir tərifə görə isə (prof. O.İ.Volkov “Müəssisənin iqtisadiyyatı” kitabı) dövriyyə vəsaitlərinin normativi – müəssisəyə istehsal prosesinin təşkili üçün daim lazım olan pul vəsaitlərinin minimal plan məbləğidir[4].

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılmasının əsasən aşağıdakı metodları tətbiq olunur: birbaşa hesablama metodu, analitik metod və əmsal metodu.

Birbaşa hesablama metodu ondan ibarətdir ki, əvvəlcə dövriyyə vəsaitlərinin hər bir elementi üçün avans olunan vəsaitlərin həcmi müəyyən edilir, sonra isə onların cəmlənməsi ilə normativin ümumi məbləği müəyyən olunur[12].

Analitik metod əvvəlki dövrlə müqayisədə planlaşdırılan dövrdə müəssisənin iş şəraitində əsaslı dəyişikliklərin nəzərdə tutulmadığı hallarda istifadə olunur. Bu halda dövriyyə vəsaitlərinin normativinin hesablanması əvvəlki dövrdə istehsal həcmində artım tempi ilə normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin həcmi arasındakı nisbət nəzərə almaqla daha yüksək məbləğlərdə həyata keçirilir[12].

Əmsal metodu ilə yeni normativ isə köhnə normativin əsasında, ona müəyyən dəyişikliklər edilməklə və istehsal şəraitinin, təchizat səviyyəsinin, məhsul (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasının nəzərə alınması yolu ilə hazırlanır[12].

Praktikada birbaşa hesablama metodundan istifadə daha məqsəduyğun hesab olunur. Bu metodun üstünlüyü fərdi və məcmu normativlərdə daha dəqiq hesablamaların aparılmasına imkan verməsi ilə əlaqələndirilir. Fərdi normativlərə istehsal ehtiyatlarındakı dövriyyə vəsaitlərinin normativləri aid edilir. Dövriyyə vəsaitlərinin hər bir elementinin xüsusiyyətləri normalaşdırmanın spesifikasiyasını müəyyənləşdirir.

Xammalla, əsas materiallara və satın alınan yarımfabrikatlara avans olunan dövriyyə vəsaitlərinin normativi aşağıdakı formula ilə müəyyən olunur:

$$N = S \cdot G$$

Burada N- xammal, əsas materiallar və satın alınmış yarımfabrikat ehtiyatlarındakı dövriyyə vəsaitlərinin normativi;

S - xammal, material və satın alınmış yarımfabrikatların orta sutkalıq sərfi;

G – günlük ehtiyat norması.

İstifadə olunan xammal, əsas materiallar və satın alınmış yarımfabrikatların orta günlük sərfi onların ehtiyat məbləğlərinin müvafiq rübdəki günlərin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır.

Ehtiyat normalarının müəyyənləşdirilməsi – normalaşdırmanın ən zəhmətli və vacib hissəsini təşkil edir. Ehtiyat norması materialların hər bir növü və ya qrupu üzrə müəyyən olunur.

Xammal, material və yarımfabrikatların ayrı-ayrı növləri üzrə günlük ehtiyat normaları nəqliyyat, texnoloji, hazırlıq, cari və sığorta ehtiyatlarının yaradılması üçün zəruri olan zaman əsas götürülməklə hazırlanır.

Nəqliyyat ehtiyatı yükün yolda hərəkəti müddətinin onun ödənilməsi üzrə sənədlərin hərəkət müddətindən artıq olduğu hallarda vacibdir. Xüsusilə, nəqliyyat ehtiyatı materiallara görə ilkin ödənişlərin həyata keçirildiyi hallarda nəzərdə tutulur.

Hazırlıq ehtiyatı materialların qəbulu, boşaldılması və anbara yığılması xərcləri ilə əlaqədar nəzərdə tutulur. O, hazırlanılan normalar və ya faktiki sərf olunan vaxt əsasında müəyyən olunur.

Texnoloji ehtiyat xammal və materialların yalnız o növləri üçün nəzərə alınır ki, istehsal texnologiyasına uyğun olaraq onların istehsalının ilkin hazırlıq işləri aparılsın. Onun həcmi müəyyən edilmiş texnoloji normalara əsasən hesablanır.

Cari ehtiyat material göndərişləri arasındakı zaman intervalında istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Cari ehtiyatın həcmi tədarükün tezliyi və həcmindən, eləcə də xammal və materialların istehsala buraxılma dövriliyindən asılı olur.

Sığorta ehtiyatı isə material tədarükü üzrə müqavilə şərtlərinin pozulması hallarında istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün yaradılır. Sığorta ehtiyatının həcmi, bir qayda olaraq, cari ehtiyatın 50 %-i səviyyəsində qəbul olunur. Əgər müəssisə tədarükçülərdən və nəqliyyat yollarından uzaqda yerləşirsə, nadir,

yüksək keyfiyyətli materiallar vaxtaşırı istifadə olunursa sığorta ehtiyatı daha da artıq ola bilər.

Beləliklə, xammal, əsas materiallar və satın alınmış yarımfabrikatlar üzrə günlük ümumi ehtiyat norması bütövlükdə yuxarıda sadalanan ehtiyatlardan əmələ gəlir.

Köməkçi materiallara dövriyyə vəsaitlərinin normativi iki əsas qrup üzrə müəyyənləşdirilir:

İlk qrupa böyük miqdarda, həcmdə və mütəmadi istifadə edilən materiallar aiddir. Qeyd olunan qrup üzrə normativlər xammal, eləcə də əsas materiallar üzrə hesablandığı formada hesablanır[7].

İkinci qrupa nisbətən az miqdarda, həcmdə və nadir hallarda istifadə edilən köməkçi materiallar aiddir. Bu materiallar üzrə normativlər analitik üsulla, keçmiş illərin məlumatları əsasında hesablanılır[7].

Köməkçi materiallar üzrə dövriyyə vəsaitlərinin ümumi normativi özündə hər iki qrup normativlərinin məbləğini əks etdirir.

Yanacaq üçün dövriyyə aktivlərinin normativi xammal və materiallarda olduğu kimi müəyyən olunur. Yanacağın sərfi, istifadəsi hesablanarkən istehsal və qeri-istehsal ehtiyacları üçün yanacağın istifadə edilməsi əsas götürülməlidir. İstehsal ehtiyaclarına görə yanacağa tələbat istehsal proqramı, həmçinin məhsul vahidinə xərc norması üzrə müəyyən edilir; qeyri-istehsal ehtiyaclarına görə isə yanacağa tələbat həyata keçirilən işlərin həcminə əsasən hesablanır[7].

Taralara dövriyyə vəsaitlərinin normması onların hazırlanması və saxlanması metodlarından asılı olaraq müəyyən edilir. Bu baxımdan fərqli sahələrdə, sferalarda taralara tələbatın hesablanması üsulları bir-birindən tamamilə fərqlənir. İstehsal olunan məhsulların qablaşdırılması məqsədilə satın alınmış taralardan yaralanan təsərrüfat subyektlərində dövriyyə vəsaitləri norması xammal və materiallardakı kim hesablanır[7].

Hazır məhsulun qablaşdırılması məqsədilə istifadə edilən və dəyəri onun (məhsulun) topdansatış qiymətinə daxil olunan, eləcə də öz istehsalı olan taralar üçün günlük ehtiyat norması bu taraların hazırlanmasından məhsulun qablaşdırılmasına

qədər onların anbarda saxlanıldığı müddətlə, zamanla müəyyənləşdirilir. Əgər təsərrüfat subyektinin öz istehsalı olan taralalın dəyri hazır məhsulun topdansatış qiymətimə deyil, ümumi və əmtəəlik məhsulun dəyərinə daxil olunursa, onun üçün normativ hesablanılmır, çünki o hazır məhsul normativində nəzərə alınır[7].

Qaytarılmaq şərti ilə xammal və materallarla birlikdə alınan taralar üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi taranın dəyərinin ödənilməsi anından onun qaytarılması ilə tədarükçüdən həmin məbləği müəssisəyə geri ödəməsinə qədərki müddətdən asılıdır. Xammal, əsas materiallar, hissə və yarımfabrikatların anbarlarda, eləcə də sexlərdə saxlanması məqsədilə nəzərdə tutulmuş taraların dəyəri onlar üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi müəyyənləşdirilərkən nəzərə alınmır, çünki onlar əsas fondların və ya azqiymətli və tezköhnələn əşyaların tərkibinə daxil edirlər[7].

Ehtiyat hissələrinə dövriyyə vəsaitlərinin normativi ehtiyat hissələrinin tədarük müddətləri və təmir üçün istifadə vaxtından asılı olaraq onların hər biri üzrə ayrılıqda müəyyən olunur. Normativi keçmiş illərin məlumatları əsasında analitik metodla əsas fondların balans dəyərinə görə də müəyyən etmək olar[12].

Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar üzrə normativlər alət və tərtibatlar, azqiymətli inventarlar, xüsusi paltar və ayaqqabılar, xüsusi alət və inventarlar üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanır.

Məsələn, birinci qrup azqiymətli və tezköhnələn əşyalar (alətlər) üzrə normativlər onların dəyərlərini nəzərə alaraq birbaşa hesablama yolu ilə müəyyən olunur.

İkinci qrup azqiymətli və tezköhnələn əşyalar (inventarlar) üzrə normativlər isə kantor, məişət və istehsal inventarları üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən olunur. Məişət inventarı üzrə normativlər yerlərin miqdarı və bir yerə düşən inventar dəstinin dəyəri əsasında, istehsal inventarı üzrə normativlər isə bu inventarın komplektinin zəruriliyi və dəyəri əsasında müəyyən olunur[12].

Xüsusi paltar və ayaqqabılar üzrə normativlər onların nəzərdə tutulduğu işçilərin sayı və bir dəstin dəyəri əsasında müəyyən edilir. Xüsusi inventar və tərtibatlar üzrə normativ isə onların tələb olunan dəsti, dəyərləri və xidmət müddətləri əsasında hesablanır[7].

Dövriyyə vəsaitlərinin strukturunda azqiymətli və tezköhnələn əşyaların xüsusi çəkisi az olan müəssisələrdə normativlər orta faktiki ehtiyatların istehsal xərclərinin məbləğinə təsiri əsasında hesablanır[12].

Bitməmiş istehsalda dövriyyə vəsaitlərinin normativi ritmik, ahəngdar istehsal prosesini və hazır məhsulun anbara müntəzəm daxil olmasını təmin etməlidir. Normativ istehsalı başlanmış, lakin başa çatdırılmamış və istehsal prosesinin müxtəlif mərhələlərində olan məhsulların dəyərini ifadə edir. Normalaşdırma nəticəsində istehsalın normal fəaliyyəti üçün zəruri olan minimal məhsulun həcmi, miqdarı hesablanmalıdır.

Bitməmiş istehsala avans olunan dövriyyə vəsaitlərinin həcmi sahələr və müəssisələr üzrə eyni deyil. Bunun başlıca səbəbləri istehsalın təşkili xüsusiyyətləri, istehsalın həcmi və buraxılan məhsulun strukturu ilə bağlıdır.

Bitməmiş istehsalda dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması hər bir bölmə üçün ayrılıqda məmulatların qrupları və ya növləri üzrə həyata keçirilir. Əgər buraxılan məhsulun çeşidi çoxdursa, onda normativ əsas məhsul üzrə hesablanır.

Bitməmiş istehsalda dövriyyə vəsaitlərinin normativi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$N = X \cdot T \cdot \Theta,$$

burada, X – məhsul istehsalı üzrə günlük xərclərdir;

T — istehsal tsiklinin uzunluğu (günlərdə);

Θ — xərclərin artım əmsalı[12].

Günlük xərclər ümumi məhsulun buraxılışı xərclərinin müvafiq rübdəki günlərin sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən olunur.

Istehsal tsiklinin uzunluğunun xərclərin artım əmsalına vurulması “Bitməmiş istehsal” maddəsi üzrə günlük ehtiyat normasını təyin edir.

Istehsal tsiklinin uzunluğu məhsulun bitməmiş istehsalda qalma müddətini, yəni ilkin texnoloji əməliyyatdan məhsulun tam hazırlanması və anbara verilməsinə qədər olan dövrü əhatə edir.

Istehsal tsiklinə texnoloji ehtiyat (məhsulların emalı zamanı), nəqliyyat ehtiyatı (məhsulun bir iş yerindən digərinə və anbara ötürülmə zamanı), dövriyyə

ehtiyatı (məhsulların emal əməliyyatları arasında qalma zamanı) və sığorta ehtiyatı (hər hansı əməliyyatın ləngiməsi zamanı) daxildir. Normativin hesablanması zamanı istehsal tsikli məhsulun hər bir növü üzrə təqvim günləri əsasında sutkada müəssisədə iş növbələrinin sayı nəzərə alınmaqla müəyyən olunur.

Xərclərin arım əmsalı bitməmiş istehsalda istehsal tsiklinin günləri üzrə xərclərin arım xarakterini əks etdirir.

İstehsal prosesində bütün xərclər birdəfəlik və artan xərclərə ayrılırlar. Birdəfəlik xərclərə istehsal tsiklinin əvvəlində sərf edilən xərclər (xammalın, əsas materialların və kənardan alınmış yarımfabrikatların sərfi) aid edilir. Yerdə qalan xərclər isə artan xərclər (amortizasiya ayırmaları, elektrik enerjisi xərcləri, əmək haqqı xərcləri və s.) hesab olunur[12].

Xərclərin artım əmsalı bitməmiş istehsaldakı məhsulun orta maya dəyərinin istehsala çəkilən ümumi xərclərə nisbəti əsasında müəyyən olunur. Istehsalda xərclərin bərabər və qeyri-bərabər artımı şəraitində xərclərin artım əmsalı fərqli üsullarla müəyyən olunur[12].

Əgər xərclərin əsas hissəsi istehsal tsiklinin əvvəlində istehsala daxil olursa (birdəfəlik xərclər), digəriləri isə (artan xərclər) istehsal tsikli müddətində nisbətən bərabər bölüşdürülürsə, əmsal aşağıdakı düstur əsasında hesablanır:

$$K = A + B$$

Burada, A — istehsal tsiklinin əvvəlində çəkilən birdəfəlik xərclər;

B — məhsulun maya dəyərinə daxil olan digər xərclər[12].

Istehsal tsiklinin günləri üzrə xərclərin qeyri-bərabər artması zamanı xərclərin artım əmsalı bu düsturla müəyyən edilir:

$$K = \frac{X_1 \cdot T + X_2 \cdot T_2 + X_3 \cdot T_3 + \dots + 0,5 \cdot X_{\text{bər}} \cdot T}{C \cdot T}$$

burada, X_1 — istehsal tsiklinin birinci gününün birdəfəlik xərcləri;

$X_2, X_3, \dots$ — istehsal tsiklinin günləri üzrə xərclər;

$T_2, T_3, \dots$ — birdəfəlik əməliyyatlardan istehsal mərhələsinin sonuna qədər olan müddət;

$X_{b\bar{e}r}$ — istehsal tsikli ərzində bərabər şəkildə həyata keçirilən xərclər;

C — məhsulun istehsal maya dəyəri;

T — istehsal tsiklinin uzunluğu[12].

Bərabər şəkildə artan xərclər məhsulun orta maya dəyərinin hesablanılmasında yarı həcmdə götürülür.

Qeyd olunanları Ağcabədi rayonunda yerləşən süd toplama məntəqəsi üzrə nəzərdə keçirək. Məhsulun maya dəyəri – 100 manatdır. Istehsal tsiklinin uzunluğu isə – 4 gündür. 1-ci gün üçün xərclər - 30 manat, 2-ci gün üçün – 30 manat, 3-cü gün üçün – 20 manat və 4-cü gün üçün yenə də 20 manat olmuşdur. Bu halda xərclərin artım əmsalı aşağıdakı kimi müəyyən olunacaqdır:

$$K = \frac{30+60+80+100}{100 \cdot 4} = \frac{270}{400} = 0,675$$

Gələcək dövrün xərclərinin normativi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$Ng.d.x. = X_o + X_p - X_m$$

burada, X_o – planlaşdırılan ilin əvvəlinə gələcək dövrün xərcləri;

X_p – smeta üzrə plan dövründə çəkilən xərclər;

X_m – planlaşdırılan dövrdə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclər[7].

Xırdalan şəhərində yerləşən plastik qapı pəncərə sexinin illik balansına əsasən plan ilinin əvvəlinə xərclərin məbləği – 5000 manatdır. Cari dövrdə planlaşdırılan xərclərin məbləği -15 000 manatdır. Planlaşdırılan dövrdə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin məbləği isə -16 000 manatdır. Bu halda gələcək dövrün xərclərində dövriyyə vəsaitlərinin normativi aşağıdakı kimi hesablanacaqdır:

$$Ng.d.x. = 5+15-16= 4 \text{ (min manat).}$$

Müəssisədə istehsal olunan hazır məhsul dövriyyə vəsaitlərinin istehsal sferasından tədavül sferasına keçidini xarakterizə edir. Bu tədavül fondlarının normalaşdırılan tək elementi hesab olunur.

Hazır məhsul üçün dövriyyə vəsaitlərinin normativi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$N = R \cdot G,$$

burada, R — istehsal maya dəyəri üzrə bir günlük məhsul buraxılışı;

G — ehtiyat norması günlər üzrə.

Hazır məhsul üçün dövriyyə vəsaitlərinin normaları anbardakı hazır məhsul və yüklənmiş məhsullar üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən olunur.

Anbardakı hazır məhsul üzrə normalar məhsulun komplektləşdirməsinə və anbarda lazımi miqdarda yığılmasına, yükləməyə qədər məhsulun anbarda saxlanılmasına, məhsulun qablaşdırılması və markalanmasına, eləcə də onun yola salınma stansiyasına çatdırılması və boşaldılmasına çəkilən müddətlə müəyyən olunur[7].

Yüklənmiş məhsullar üzrə normalar isə çıxarış və ödəniş sənədlərinin yazılması, sənədlərin banka təhvil verilməsinin müəyyən edilmiş müddətləri ilə, habelə müəssisənin hesablarına vəsaitlərin daxil edilmə zamanı ilə müəyyən olunur[7].

Beləliklə, normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin hər bir elementi üzrə fərdi normativlər müəyyənləşdirilir. Sonra fərdi normativlərin toplanılması yolu ilə planlaşdırılan dövr üçün müəssisənin öz dövriyyə vəsaitlərinə tələbatını əks etdirən dövriyyə vəsaitlərinin məcmu normativi tapılır.

Daha sonra müəyyənləşdirilmiş məcmu normativi ötən dövrün məcmu normativi ilə müqayisə etmək lazımdır ki, planlaşdırılan dövrdə müəssisənin öz dövriyyə vəsaitlərinə tələbatının dəyişməsi meyllərini aşkara çıxarmaq mümkün olsun.

Normativlər arasındakı fərq dövriyyə vəsaitlərinin normativinin artma və ya azalma məbləğini müəyyən edir ki, o da müəssisənin maliyyə planında öz əksini tapır.

FƏSİL 3. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması yolları

3.1. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi

İndiki müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi idarəetmə prosesinə müasir idarəetmə nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinin və onun praktiki təcrübələrinin sintezinə əsaslanan yeni yanaşmaların tətbiq edilməsi zərurətini yaradır. Müəssisələrin fəaliyyətinin son nəticəsi həmişə mənfəət əldə edilməsi və rentabelliğin yüksəldilməsindən ibarət olur. Bu isə müəssisələrin əsas spesifik resurs elementi olan dövriyyə vəsaitlərinin idarəetmə prosesini təkmilləşdirmədən, eləcə də qeyd olunan istiqamətdə effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmədən mümkün görsənmir.

Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin əmlakının əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Bu vəsaitlərin vəziyyəti və istifadə səmərəliliyi təsərrüfat subyektinin uğurlu fəaliyyətinin başlıca şərtlərindən hesab olunur[30].

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi elmi ədəbiyyatlarda onun ayrı-ayrı komponentlərinin və maliyyələşmə mənbələrinin idarə edilməsi kimi qəbul olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli (rəasional) idarə olunması – müasir müəssisələrin fəaliyyətlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi kimi ümumi probleminin mühüm tərkib hissəsidir.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması, ümumi mənada, bir dövretmə müddətində dövriyyə kapitalının səmərəli istifadəsi hesabına müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər sistemidir.

İ.A.Blanka görə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması onların struktur hissələrinin həcmnin və xüsusi çəkisinin optimallaşdırılması, həmçinin bu vəsaitlərin hərəkəti üzərində səmərəli nəzarətin təmin edilməsidir[17].

E.S.Stoyanova isə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasına bir az başqa cür yanaşır. Ona görə bu vəsaitlərin idarə olunması cari aktivlərin lazımi səviyyəsinin və

səmərəli strukturunun, habelə onların maliyyələşmə mənbələrinin həcmnin və strukturunun müəyyən edilməsidir [32].

Y.Brixem və L.Qapenski dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması dedikdə dövriyyə vəsaitlərinə, o cümlədən onların maliyyələşmə yollarına münasibətdə müəssisənin siyasətinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması üzrə təsərrüfat subyektinin menecerlərinin fəaliyyətlərini başa düşürlər[11].

Qeyd olunanlardan da göründüyü kimi dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının əsasında onun ayrı-ayrı struktur elementlərinin və maliyyələşmə mənbələrinin idarə olunması dayanır.

Ona görə də hər bir müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin tərkib hissələrinin - əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatlarının, debitor borclarının və pul aktivlərinin idarə edilməsi üzrə individual siyasət işlənilib hazırlanmalıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması siyasətinin hazırlanması zamanı bu vəsaitlərin strukturuna təsir edən amillər müəyyən edilməli, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin hər bir növünə tələbatı təhlil edilməli və dövriyyə aktivlərinin həcmnin effektivliyinin ilkin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Reallaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması siyasətindən müəssisənin podratçı, təchizatçı və digər kontragentlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin əsas şərtləri xeyli dərəcədə asılı olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maddi-texniki təchizatının yüksəldilməsi və hazır məhsul satışının artırılması məqsədilə dövriyyə vəsaitlərinin rəşional idarə edilməsi prosesinin və onların hərəkəti üzərində nəzarətin təşkili məsələləri xüsusi aktualıq kəşb edir. Bu ehtiyatların həcmnin optimallaşdırılması və onların effektiv istifadəsi üçün vacibdir.

Ehtiyatların idarə olunması mürəkkəb tədbirlər sistemini əhatə edir və burada maliyyə menecmentinin vəzifələri ilə istehsal menecmentinin vəzifələri və marketing sıx şəkildə bir-birinə qarışır. Bütün bu vəzifələr isə bir məqsədə tabe olunur - istehsal prosesinin və məhsul reallaşdırılmasının fəsiləsiz həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə və müəssisədə onlara xidmətlə bağılı xərclərin minimallaşdırılmasına, azaldılmasına.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ehtiyatların səmərəli idarə edilməsi istehsal və bütövlükdə əməliyyat tsiklinin müddətini azaltmağa, ehtiyatların saxlanması ilə əlaqədar cari xərclərin səviyyəsini aşağı salmağa, cari təsərrüfat dövriyyəsindən maliyyə resurslarının bir hissəsini çıxartmaqla digər aktivlərə yatırmağa imkan verir[28 səh.184].

Hazırkı dövrdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində ehtiyatlarla yanaşı debitor borcları da böyük çəkiyə malikdir. Bu da öz növbəsində debitor borclarının idarə olunmasının önəmini artırır. Debitor borclarının idarə olunması və təhlili xüsusilə inflyasiya dövründə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Debitor borclarının idarə olunması siyasəti müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması və marketinq siyasətinin bir qolunu təşkil edir və məhsul satışının həcmnin artırılmasına, bu borcların həcmnin optimallaşdırılmasına və onların vaxtında inkassasiyasının təmin edilməsinə yönəldilir[33].

Pul vəsaitlərinə dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsində xüsusi rol ayrılır. Pul vəsaitləri dövriyyə aktivlərinin o qədər də böyük olmayan hissəsini təşkil edirlər, lakin onların çatışmamazlığı müəssisənin ödəniş qabiliyyətinə birbaşa təsir edir. Bu kreditor borclarının, faiz dərəcələrinin artmasına, cərimə və sanksiyalara və ümumən müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarır[33].

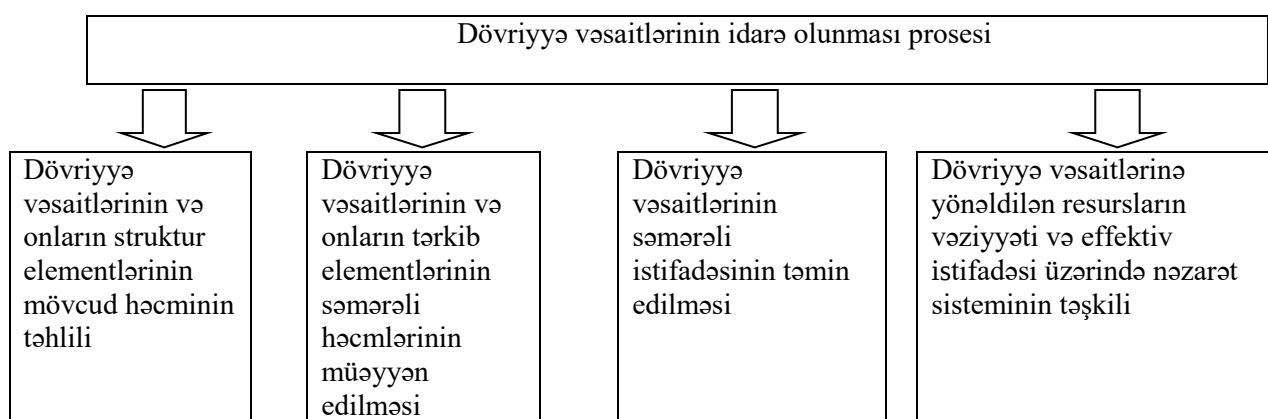
Bu baxımdan pul vəsaitlərinin idarə olunmasının əsas məqsədi onların orta qalığının minimallaşdırılması şəraitində pul vəsaitlərinin çatışmamazlığının yaranmasına yol verilməməsi hesab olunur[9].

Pul vəsaitlərinin idarə olunması pul axınlarının proqnozlaşdırılmasını və təhlilini, pul vəsaitlərinin dövretmə müddətinin (maliyyə tsikli), eləcə də pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir[9].

Bugünkü gün dövriyyə vəsaitlərinin elementlərini idarə etməyə imkan verən bir sıra modellər mövcuddur. Məsələn, pul vəsaitlərinin idarə edilməsi məqsədilə hazırlanan ilk model Baumol modeli hesab olunur. Onun nisbətən genişləndirilmiş və tamamlanmış variantı Miller-Or modeli kimi tanınır. Qeyd olunan modellərin əsasında pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin ümumi məbləğinin (həcmnin),

hesablama hesablarındakı və tezreallaşdırılan qiymətli kağızlardakı payının müəyyənləşdirilməsi dayanır[32].

Müasir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün ilk növbədə onun tərkib elementləri arasındakı qarşılıqlı asılılığı müəyyən etmək, ayrı-ayrı idarəetmə qərarlarını sistemləşdirmək, onların səmərəliliyini təmin etmək zəruridir. Bu baxımdan dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesini 4 əsas mərhələyə ayırmaq məqsədəuyğun olardı.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi istehsal həcmnin dəyişilməməsi şəraitində bu vəsaitlərin həcmnin, kəmiyyətinin azaldılmasını və müvafiq olaraq dövriyyə sürətlərinin yüksəldilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin və tərkib elementlərinin effektiv həcmələrinin müəyyən edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinə tələbatın təmin edilməsi modellərində mövcud risklərin üzə çıxarılması, onların balanslaşdırılması, eləcə də onların mənbələrinin strukturunun rasionallaşdırılması müəssisənin əməliyyat fəaliyyətinin nəticələrini yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi baxımından onun 4 mərhələyə ayrılması məqsədəuyğun olardı.

Birinci mərhələ dövriyyə vəsaitlərinin və onun struktur tərkib hissələrinin mövcud həcmnin təhlilini nəzərdə tutmalıdır. Bu təhlil dövriyyə vəsaitlərinə avans olunan resursların effektiv istifadəsini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Bununla

bərabər dövriyyə vəsaitləri elementlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi və idarəetmə qərarlarının istiqamətləri müəyyən olunacaqdır.

İkinci mərhələ müəssisənin davamlı, fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan dövriyyə aktivlərinin və onun struktur hissələrinin effektiv həcmələrinin müəyyənləşdirilməsini əhatə etməlidir.

Üçüncü mərhələ dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə istiqamətlərini üzə çıxarmalıdır. Bunun üçün onların dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, aktivlərin rentabelliyyənin yüksəldilməsi, müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının, likvidliliyinin, ödəniş qabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Məsələn, istehsal ehtiyatlarındakı vəsaitlərin istifadə səmərəliliyinin artırılması üçün ehtiyatların qəbulu, saxlanması və çatdırılmasını düzgün təşkil etmək, onların strukturunu, təkmilləşdirmək, yaxşılaşdırmaq, bazarda istehsal olunan məhsula tələb və təklifin öyrənilməsi üzrə işlərin keyfiyyətini yüksəltmək, məhsul istehsalı və satışının həcmi artırmaq, bitməmiş istehsal və hazır məhsul ehtiyatlarını azaltmaq vacibdir [34].

Debitor borclarına avans olunan dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılması üçün hesablama-ödəniş sənədlərinin düzgün tərtib olunmasını, məhsul satışının və çatdırılmasının vaxtında uçotunun aparrılmasını, kontragentlərin maliyyə vəziyyətlərinin zamanında təhlil olunmasını, vaxtı keçmiş debitor borclarının aradan qaldırılmasını həyata keçirmək lazımdır[34].

Pul vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılması üçün isə ilk növbədə nağd pul vəsaitləri ilə hesablaşmaların məhdudlaşdırılması, azaldılması, pul vəsaitlərinin və debitor borclarının inkassasiyasının sürətləndirilməsi, müəyyən hallarda təqdim olunan məhsullara görə ilkin ödəniş sisteminin tətbiqi təklif olunur [33].

Dördüncü mərhələ isə müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinə yönəldilən resursların vəziyyəti və effektiv istifadəsi üzərində səmərəli nəzarət sisteminin təşkilini nəzərdə tutmalıdır. Beləliklə, dövriyyə vəsaitlərinə nəzarət müəssisənin məhsuldar və səmərəli fəaliyyətinin əsas faktorlarından birinə çevrilə bilər.

Sonda onu qeyd etmək istərdim ki, müasir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması istiqamətlərinin araşdırılması aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

-müəssisənin qısamüddətli perspektivdə cari fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması adətən onun dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə olunması siyasəti ilə təmin olunur. Belə bir səmərəli idarəetmə müəssisənin məcmu xərclərini azaltmağa, istehsalı genişləndirilməyə, yeni bazar münasibətləri şəraitində onun rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etməyə imkan yarada bilər ;

-dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının müqayisəli təhlili bu aktivlərin idarə olunmasında struktur yanaşmanın, yəni dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı elementlərinin tənzimlənməsini nəzərdə tutan yanaşmanın üstünlük təşkil etdiyini göstərir;

-dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması qəbul edilən qərarlardan və onların icrası üzərində ciddi nəzarət sisteminin tətbiq olunmasından da birbaşa asılıdır.

Beləliklə, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə olunması şəraitində onun xarici mənbələrdən asılılığını azaltmaq və likvidliyini yüksəltmək imkanları meydana gəlir. Qeyd olunan prosesin düzgün idarə olunması müəssisənin cari fəaliyyətinin yekunları üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsinə yönəldilən tədbirlər içərisində dövriyyə vəsaitlərinin rəasional (səmərəli) istifadəsi mühüm yer tutur. Dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin yaxşılaşdırılması problemləri bazar münasibətləri şəraitində daha da aktualıq kəsb edir.

Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruridir. Qeyd olunan vəsaitlərin optimal stukturu, kifayət edəcək həcmi və səmərəli istifadə imkanları müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində müəyyənəddici əhəmiyyətə malikdir

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətindən birbaşa asılı olduğu üçün onlar dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsində - minimal mümkün məbləğlə daha çox iqtisadi səmərə əldə edilməsi üçün dövriyyə vəsaitlərinin hərəkətinin təşkilində olduqca maraqlıdırlar.

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi iqtisadi göstəricilər sistemi ilə, ilk növbədə isə onların dövriyyə sürəti ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün onların dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, daha doğrusu dövretmə saylarının artırılması və hər dövretmə prosesinin davam etmə müddətinin azaldılması lazımdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu aktivlər nə qədər sürətlə dövr edərlərsə, habelə istehsal və tədavül mərhələlərində nə qədər qısa zamanda qalarlarsa təsərrüfat subyektinə kifayət qədər az həcmdə vəsaitlər lazım olacaqdır. Dövriyyə aktivlərinin hərəkət sürətlərinin yüksəldilməsi bu vəsaitlərə olan tələbatı minimallaşdırır, istehsalı genişləndirmək məqsədilə vacib olan maddi vəsaitləri sərbəst edir, təsərrüfat subyektinin rentabelliyini artırır və ümumilikdə müəssisənin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə müsbətə doğru dəyişir[6].

Dövriyyənin yavaşması, zəifləməsi isə pul vəsaitlərini «dondurur», müəssisənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir[29].

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətini hesablamaq üçün müəssisənin hesabat dövründəki dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığını və reallaşdırılan məhsul həcmi bilmək lazımdır[12].

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı ($D_{\text{ə}}$) müəyyən dövr ərzində (rüb, yarım il, il) bu vəsaitlərin dövretmələrinin sayını göstərir və aşağıdakı düsturla müəyyən olunur[12]:

$$D_{\text{ə}} = \frac{M_{\text{h}}}{O_{\text{q}}}$$

burada M_{h} – reallaşdırılan məhsulun həcmi,

O_{q} – dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığı.

Dövriyyə vəsaitlərinin bir dövretmə prosesinin davam etmə müddəti isə (günlərlə) hesabat dövründəki günlərin sayının bu vəsaitlərinin dövretmə əmsalına nisbəti kimi hesablanır[6].

$$D_{\text{m}} = \frac{G_{\text{s}}}{D_{\text{ə}}}$$

burada D_{m} – bir dövretmə prosesinin müddəti,

G_{s} – hesabat dövründəli günlərin sayı.

Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin əsas göstəricilərindən biri də dövriyyədəki vəsaitlərin yüklənmə əmsalı hesab olunur.

Bu əmsal məhsul satışından əldə edilən gəlirin hər bir manatına avans olunan dövriyyə vəsaitlərinin məbləğini xarakterizə edir. Başqa sözlə, o, dövriyyə fond tutumunu, yəni reallaşdırılan məhsulun hər manatına dövriyyə vəsaitləri xərclərini ifadə edir[12].

$$\Theta_{\text{y}} = \frac{O_{\text{q}}}{M_{\text{h}}} \times 100$$

burada Θ_{y} – dövriyyədəki aktivlərin yüklənmə əmsalı,

O_{q} – hesabat dövründəki dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığı,

M_{h} – reallaşdırılan məhsulun həcmi.

Qeyd etdiyimiz vəsaitlərdən istifadə göstəriciləri ümumən götürdükdə həm bütün dövriyyə vəsaitləri üçün, eləcə də onun müxtəlif elementləri üçün müəyyən oluna bilər[7].

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin dəyişməsi cari və əvvəlki dövrlərin məlumatlarının, rəqəmlərinin analizi əsasında müəyyən olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə göstəricilərinin müqayisəsi nəticəsində onların dövriyyəsinin sürətlənməsi və ya zəifləməsi təyin olunur. Qeyd olunan vəsaitlərin dövriyyə sürətləri artdıqda dövriyyədən vəsaitlərin müəyyən hissəsi azad edilir, zəiflədiyi halda isə dövriyyəyə əlavə aktivlərin cəlb olunmasına zərurət yaranır[7].

Müəssisənin dövriyyə resurslarının dövriyyəsinin sürətlənməsi nəticəsində onların dövriyyədən azad olması həm tam, həm də müəyyən dərəcədə ola bilər.

Əgər dövriyyə vəsaitlərinin faktiki qalıqları normativdən və ya əvvəlki dövrün qalıqlarından azdırsa bu halda bu vəsaitlərin tam azad olması baş verir[12].

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsinin sürətlənməsi onun istehsal proqramının artması ilə eyni zamanda baş verirsə, həm də istehsalın həcmının artım tempi dövriyyə vəsaitlərinin qalıqlarının artım tempini qabaqlayırsa bu halda dövriyyə vəsaitlərinin tam olaraq deyil, müəyyən dərəcədə (həcmdə) azad olması halları meydana gəlir[12].

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyi bir çox amillərdən asılı olur ki, onları da daxili və xarici amillərə ayırırlar.

Xarici amillərə bunlar aid edilir:

- ümumiqtisadi vəziyyət,
- vergi qanunvericiliyi,
- kreditlərin alınma şərtləri və onlara görə faiz dərəcələri,
- məqsədli maliyyələşmə imkanı,
- büdcədən maliyyələşdirilən proqramlarda iştirak və s.

Bu və digər amillər müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin rəşional hərəkətinin daxili amilləri ilə manipulyasiya edə bilmək çərçivələrini müəyyən edir[12].

Iqtisadiyyatın inkişafının müasir mərhələsində dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətinə və istifadəsinə təsir edən əsas xarici amillərə həmçinin ödəməmələr böhranı, vergilərin yüksək səviyyəsi, yüksək kredit dərəcələri də daxil edilir[12].

İstehsal olunan məhsulun satıla bilməməsi və ödəməmələr problemi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin zəifləməsinə, yavaşmasına gətirib çıxarır. Deməli kifayət qədər tez və sərfəli şəkildə satıla bilən məhsul istehsalının təmin edilməsi olduqca zəruridir. Bu halda təkcə dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi sürətlənmir eyni zamanda müəssisənin debitor borclarının artmasının da qarşısı alınır[12].

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyi təkcə onların dövriyyə sürətlərinin artırılması ilə deyil, həmçinin dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı elementlərinə (xammal, materiallar, enerji) qənaət hesabına istehsal və məhsul satışı xərclərinin azaldılması yolu ilə də təmin olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin effektivliyinin artırılması yolları

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yolları		
İstehsal ehtiyatlarının yaradılması mərhələsində	Bitməmiş istehsal mərhələsində	Tədavül mərhələsində
-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış ehtiyat normalarının tətbiqi; -xammalın, yarım fabrikatların və komplektləşdirici məmulatların və s. təchizatçıların istehlakçılara yaxınlaşdırılması; -birbaşa uzunmüddətli əlaqələrin geniş istifadə edilməsi; -maddi-texniki təchizat sisteminin, həmçinin material və avadanlıqların topdan ticarətinin genişləndirilməsi; -anbarlarda yükləmə-boşaltma işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması.	- elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi (mütərəqqi texnika və texnologiyaların tətbiqi); - standartlaşdırmanın, tipləşdirmənin inkişafı; -sənaye istehsalının təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi,daha ucuz konstruksiya materiallarının tətbiqi; - xammal, yanacaq-enerji resurslarının qənaətli istifadəsinin stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi; - «Tam vaxtında» sisteminin tətbiqi; -yüksək tələbat duyulan məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması.	-məhsul istehlakçıların istehsalçılara yaxınlaşması; -hesablaşmalar sisteminin təkmilləşdirilməsi; - bibaşa əlaqələr üzrə sifarişlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində reallaşdırılan məhsulun həcmnin artırılması; -partiyalar, çeşidlər üzrə göndərilən məhsulların dəqiq və vaxtında seçilib yığılması, bağlanmış müqavilələr üzrə həmin məhsulların yüklənib göndərilməsi; -marketing xidmətinin təşkili; -debitor və kreditor borclarının azaldılması.

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları bilavasitə müəssisənin özündə, daha doğrusu onun fəaliyyətində gizlənilir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi prosesinin müxtəlif mərhələlərində onların istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları, istiqamətlərinə aşağıdakılar daxil edilə bilər[12]:

-istehsal ehtiyatlarının formalaşdırılması mərhələsində: xammal və materialların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış, mütərəqqi (proqressiv) ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi; material resurslarının düzgün uçotu və planlaşdırılması; xammalın anbardakı ehtiyatlarının vəziyyətinin yoxlanılması;

-istehsal mərhələsində: istehsal tsiklinin müddətinin qısaldılması, azaldılması; müəssisənin fəaliyyətinin ahəngdarlığının təmin olunması; istehsal itkilərinin azaldılması; istehsal olunan məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması;

-tədvül mərhələsində: hesablaşmalar sisteminin təkmilləşdirilməsi; müəssisənin xammalla rəşional təmin edilməsi; marketinq xidmətinin təşkili; debitor və kreditor borclarının azaldılması.

Dövriyyə vəsaitlərinin tədvül sferasında qalması yeni məhsul yaradılmasına xidmət etmir. Onların tədvül sferasına həddindən artıq yayındırılması - mənfi haldır. Müəssisənin dövriyyə resurslarının tədvül sferasında ləngiməməsi üçün ilk növbədə hazır məhsul satışının səmərəli təşkil edilməsi, hesablaşmaların mütərəqqi formalarının tətbiqi, sənədlərin vaxtında rəşmiləşdirilməsi və hərəkətinin sürətləndirilməsi, müqavilə və ödəniş intizamının gözlənilməsi təmin edilməlidir.

Beləliklə müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi və ya istifadə səmərəliliyinin artırılması üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

1.Xərc normalarının azaldılması və istehsal resurslarına mümkün qədər qənaət olunması;

2.Mal-material qiymətlilərinin qalıqlarının azaldılması. Məsələn, Yaponiyada ehtiyatlar istifadə olunan resursların və istehsal olunan məhsulların 5%-ni keçmir,

halbuki respublikamızda bu rəqəm bir neçə dəfə yüksəkdir və müəssisələr üçün bu qalıqlar artıq yükə çevrilməkdədir;

3. Mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi əsasında istehsal tsiklinin azaldılması;

4. Bazar iqtisadiyyatının tələbləri və sərt qanunlarından istifadə etməklə təchizatçılar və istehlakçılarla əlaqələrin rasionallaşdırılması. Bu istehsal ehtiyatlarını və anbardakı hazır məhsul qalığını minimuma endirməyə imkan verəcəkdir.

5. Təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı borcların aradan qaldırılması. Qarşılıqlı borclarda dövrüvə vəsaitlərinin əhəmiyyətli hissəsi qaldığına görə onların ləğvi çox zəruridir.

6. İstehsalın təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi;

7. Məhsulların bazarın müxtəlif segmentlərində daha tez hərəkətini təmin etmək üçün istehsalın diversifikasiyası və s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövriyyə vəsaitləri müəssisələrin əmlakının əsas tərkib hissələrindəndir. Müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri də onlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsidir. Bazar münasibətlərinin inkişafı dövriyyə vəsaitlərinin təşkilinin, idarə edilməsinin yeni şərtlərini müəyyən edir. İnflyasiya, ödəməmələr və digər böhranlı hallar müəssisələri dövriyyə vəsaitlərinə münasibətdə öz siyasətlərini dəyişməyə, onların yerinin doldurulması üçün yeni mənbələr axtarmağa, onlardan istifadənin səmərəliliyi problemlərini araşdırmağa sövq edir.

Dövriyyə vəsaitləri – dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarının pul ifadəsindəki məcmusudur. Dövriyyə vəsaitlərinin qeyd olunan tərkib hissələrindən dövriyyə istehsal fondları istehsal sferasında, ikincilər isə tədavül sferasında təkrar istehsal prosesinə xidmət göstərirlər[12].

Dövriyyə vəsaitləri ilk növbədə dəyər kateqoriyası kimi çıxış edirlər. Onlar sözün əsl mənasında material dəyərliləri deyillər, belə ki, onlardan hazır məhsul istehsal etmək olmur. Dəyərin pul forması kimi çıxış etməklə dövriyyə vəsaitləri artıq dövretmə prosesində istehsal ehtiyatları, başa çatmamış istehsal və hazır məhsul forması alırlar. Əmtəə-material dəyərlilərindən fərqli olaraq dövriyyə vəsaitləri xərclənilmir, istifadə olunmur, daha doğrusu bir dövretmə prosesindən digərinə avans olunurlar.

Müəssisənin fəaliyyətinin ahəngdarlığı, uyğunluğu və yüksək nəticəliliyi bir çox hallarda onun dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunmasından asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığı və ya qeyri-səmərəli istifadəsi onların dövretməsini zəiflədir, müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşdirir ki, bu da bilavasitə onun ödəniş qabiliyyəliyində, maliyyə sabitliyində əks olunur, bəzən isə maliyyə iflasına belə gətirib çıxarır.

Bütün bunlar müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin zəruriliyini göstərir.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması onların istifadə səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bu vəsaitlərin həcminə, strukturuna və formalaşma mənbələrinə təsir istiqamətlərini ifadə edir[27].

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi elmi ədəbiyyatlarda onun ayrı-ayrı komponentlərinin və maliyyələşmə mənbələrinin idarə edilməsi kimi qəbul olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli (rəasional) idarə olunması – müasir müəssisələrin fəaliyyətlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi kimi ümumi probleminin mühüm tərkib hissəsidir.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması, ümumi mənada, bir dövretmə müddətində dövriyyə kapitalının səmərəli istifadəsi hesabına müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər sistemidir.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının strategiyasının hazırlanması zamanı bu vəsaitlərin strukturuna təsir edən amilləri müəyyən edirlər, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin hər bir növünə tələbatını təhlil edirlər və dövriyyə aktivlərinin həcmnin effektivliyinin ilkin qiymətləndirilməsini aparırlar. Reallaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması siyasətindən müəssisənin podratçı, təchizatçı və digər kontragentlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin əsas şərtləri xeyli dərəcədə asılı olur.

İ.A.Blanka görə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması onların struktur hissələrinin həcmnin və xüsusi çəkisinin optimallaşdırılması, həmçinin bu vəsaitlərin hərəkəti üzərində səmərəli nəzarətin təmin edilməsidir[17].

E.S.Stoyanova isə dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasına bir az başqa cür yanaşır. Ona görə bu vəsaitlərin idarə olunması dövriyyə aktivlərinin lazımi səviyyəsinin və səmərəli strukturunun, habelə onların maliyyələşmə mənbələrinin həcmnin və strukturunun müəyyən edilməsidir [32].

Y.Brixem və L.Qapenski dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması dedikdə dövriyyə vəsaitlərinə, o cümlədən onların maliyyələşmə yollarına münasibətdə müəssisənin siyasətinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması üzrə təsərrüfat subyektinin menecerlərinin fəaliyyətlərini başa düşürlər[11].

Dövriyyə vəsaitlərini idarəetmə sistemi idarəetmə obyektləri və subyektlərindən ibarətdir.

İdarəetmə obyektlərinə dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı tərkib elementləri, formalaşma mənbələri və eləcə də dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər aiddir[27].

İdarəetmə subyektlərinə isə dövriyyə vəsaitlərinə məqsədyönlü təsir metodlarından istifadə edən müəssisənin müvafiq orqanları və xidmətləri daxildir[27].

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması aşağıdakı vəzifələrin həllinin nəzərdə tutur:

1. dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin və strukturunun optimallaşdırılması;
2. dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi;
3. dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətinin və istifadə səmərəliliyinin təhlili;
4. borc öhdəliklərinin operativ uçotu və analizi;
5. dövriyyə vəsaitlərinə ümumi tələbin müəyyən olunması;

Müəssisənin fasiləsiz və uğurlu fəaliyyətini təmin etmək üçün dövriyyə vəsaitləri minimal, lakin yetərli səviyyədə olmalıdırlar. Bu vəzifə dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması yolu ilə həll olunur.

6. pul vəsaitlərinin məhsul ehtiyatları və müəssisənin borclarının vəziyyətilə qarşılıqlı əlaqədə hərəkətinin planlaşdırılması[27].

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı elementlər (istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, anbardakı hazır məhsul, debitor borcları, pul vəsaitləri və s.) üzrə həyata keçirilməlidir. Çünki dövriyyə vəsaitlərinin hər bir tərkib elementinin öz iqtisadi təyinatı və xüsusiyyətləri vardır ki, idarəetmədə bunların nəzərə alınması vacibdir.

Istehsal ehtiyatlarının idarə edilməsi istehsal prosesinin və məhsul reallaşdırılmasının fasiləsiz həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə və müəssisədə onlara xidmətlə bağlı xərclərin minimallaşdırılmasına, azaldılmasına istiqamətlənir. Ehtiyatların səmərəli idarə edilməsi istehsal və bütövlükdə əməliyyat tsiklinin müddətini azaltmağa, ehtiyatların saxlanması ilə əlaqədar cari xərclərin səviyyəsini aşağı salmağa, cari təsərrüfat dövriyyəsindən maliyyə resurslarının bir hissəsini çıxartmaqla digər aktivlərə yatırmağa imkan verir[28 səh.184].

Debitor borclarının idarə olunması müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi idarə edilməsinin tərkib hissəsi olub, bu borcların ümumi həcmnin optimallaşdırılmasını və inkassasiyasının vaxtında təmin edilməsini ifadə edir.

Debitor borclarının idarə olunması - maliyyə menecmentinin funksiyasıdır, əsas məqsədi isə debitor borclarının bir iqtisadi alət kimi səmərəli istifadəsi hesabına müəssisənin mənfəətinin artırılmasıdır[10 səh.335].

Statistikaya əsasən müəssisələrin bütün aktivlərinin 20-25%-ni debitor borcları təşkil edir. Başqa sözlə müasir iqtisadi şəraitdə debitor borcları müəssisələrin aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Qeyd olunanlar müəssisənin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi debitor borclarının idarə edilməsinin vacibliyini, zəruriliyini göstərir.

Müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin idarə olunması dövriyyə vəsaitlərinin ümumi idarə olunmasının tərkib hissələrindəndir.

Pul vəsaitlərinin idarə olunmasının əsas məqsədi onların orta qalığının minimallaşdırılması şəraitində pul vəsaitlərinin çatışmamazlığının yaranmasına yol verilməməsi hesab olunur[9].

Müəssisələrdə pul vəsaitlərinin idarə olunmasına böyük əhəmiyyət verilir və bu da əsasən aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirilir:

1. Pul vəsaitlərinin axını, mənfəət və satışdan daxilolmalarla yanaşı müəssisənin fəaliyyətinin ən vacib maliyyə göstəricilərinə aid edilir;
2. Pul vəsaitləri müəssisənin aktivlərinin daha likvid hissəsini təşkil edirlər və bütövlükdə müəssisənin likvidliyi onların optimal səviyyəsindən asılı olur;
3. İnflyasiyanın təsiri nəticəsində müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri daha çox dəyərsizləşməyə məruz qalırlar.

Pul vəsaitlərinin idarə olunması pul axınlarının proqnozlaşdırılmasını və təhlilini, pul vəsaitlərinin dövretmə müddətinin (maliyyə tsikli), eləcə də pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir[9].

Müəssisənin pul axınlarının təhlili aşağıdakıları qiymətləndirməyə imkan verir: pul vəsaitlərinin əsas daxil olma mənbələrini və həcmi, pul vəsaitlərinin xərc istiqamətlərini və onların həcmi, müəssisənin cari fəaliyyəti zamanı sabit pul axınlarını təmin etmək bacarığını, müəssisənin likvidlik səviyyəsini, müəssisənin investisiya imkanlarını və s.

Bugünkü gün dövriyyə vəsaitlərinin elementlərini idarə etməyə imkan verən bir sıra modellər mövcuddur. Məsələn, pul vəsaitlərinin idarə edilməsi məqsədilə hazırlanan ilk model Baumol modeli hesab olunur. Onun nisbətən genişləndirilmiş və tamamlanmış variantı Miller-Or modeli kimi tanınır. Qeyd olunan modellərin əsasında pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin ümumi məbləğinin (həcmi), hesablaşma hesablarında və tezreallaşdırılan qiymətli kağızlardakı payının müəyyənləşdirilməsi dayanır[32].

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətindən birbaşa asılı olduğu üçün onlar dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsində - minimal mümkün məbləğlə daha çox iqtisadi səmərə əldə edilməsi üçün dövriyyə vəsaitlərinin hərəkətinin təşkilində olduqca maraqlıdırlar.

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi iqtisadi göstəricilər sistemi ilə, ilk növbədə isə onların dövriyyə sürəti ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün onların dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, daha doğrusu dövretmə saylarının artırılması və hər dövretmə prosesinin davam etmə müddətinin azaldılması lazımdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu aktivlər nə qədər sürətlə dövr edərlərsə, habelə istehsal və tədavül mərhələlərində nə qədər qısa zamanda qalarlarsa təsərrüfat subyektinə kifayət qədər az həcmdə vəsaitlər lazım olacaqdır. Dövriyyə aktivlərinin hərəkət sürətlərinin yüksəldilməsi bu vəsaitlərə olan tələbatı minimallaşdırır, istehsalı genişləndirmək məqsədilə vacib olan maddi vəsaitləri sərbəst edir, təsərrüfat subyektinin rentabelliyini artırır və ümumilikdə müəssisənin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə müsbətə doğru dəyişir[6].

Dövriyyənin yavaşması, zəifləməsi isə pul vəsaitlərini «dondurur», müəssisənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir[29].

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyi təkcə onların dövriyyə sürətlərinin artırılması ilə deyil, həmçinin dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı elementlərinə (xammal, materiallar, enerji) qənaət hesabına istehsal və məhsul satışı xərclərinin azaldılması yolu ilə də təmin olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları bilavasitə müəssisənin özündə, daha doğrusu onun fəaliyyətində gizlənir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi prosesinin müxtəlif mərhələlərində onların istifadə səmərəliliyinin artırılması yolları, istiqamətlərinə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- istehsal ehtiyatlarının formalaşdırılması mərhələsində: xammal və materialların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış, mütərəqqi (proqressiv) ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi; material resurslarının düzgün uçotu və planlaşdırılması; xammalın anbardakı ehtiyatlarının vəziyyətinin yoxlanılması;

- istehsal mərhələsində: istehsal tsiklinin müddətinin qısaldılması, azaldılması; müəssisənin fəaliyyətinin ahəngdarlığının təmin olunması; istehsal itkilərinin azaldılması; istehsal olunan məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması;

- tədavül mərhələsində: hesablaşmalar sisteminin təkmilləşdirilməsi; müəssisənin xammalla rəşional təmin edilməsi; marketinq xidmətinin təşkili; debitor və kreditor borclarının azaldılması.

Beləliklə müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi və istifadə səmərəliliyinin artırılması üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

- 1.Xərc normalarının azaldılması və istehsal resurslarına mümkün qədər qənaət olunması;

- 2.Mal-material qiymətlilərinin qalıqlarının azaldılması. Məsələn, Yaponiyada ehtiyatlar istifadə olunan resursların və istehsal olunan məhsulların 5%-ni keçmir, halbuki respublikamızda bu rəqəm bir neçə dəfə yüksəkdir və müəssisələr üçün bu qalıqlar artıq yükə çevrilməkdədir;

3. Mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi əsasında istehsal tsiklinin azaldılması;
4. Bazar iqtisadiyyatının tələbləri və sərt qanunlarından istifadə etməklə təchizatçılar və istehlakçılarla əlaqələrin rasionallaşdırılması. Bu istehsal ehtiyatlarını və anbardakı hazır məhsul qalığını minimuma endirməyə imkan verəcəkdir.
5. Təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı borcların aradan qaldırılması. Qarşılıqlı borclarda dövrüvə vəsaitlərinin əhəmiyyətli hissəsi qaldığına görə onların ləğvi çox zəruridir.
6. İstehsalın təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi;
7. Məhsulların bazarın müxtəlif segmentlərində daha tez hərəkətini təmin etmək üçün istehsalın diversifikasiyası və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 1 iyul 1994;
2. M. Atakişiyev, N. Şixəliyeva “Maliyyə menecmenti” dərslik 2010;
3. R. Ə. İsgəndərov “Müəssisə maliyyəsi” dərslik - 2007;
4. Volkov O. İ., Devyatkin O. V. M. “Müəssisənin (firmanın) iqtisadiyyatı” -2007;
5. A. V. Polyenin, O. A. Bazarnova “Təşkilatların (müəssisələrin) iqtisadiyyatı” -2015;
6. Bəyalı Ataşov, Nurpaşa Novruzov, Elşən İbrahimov “Müəssisələrin maliyyəsi” dərs vəsaiti Bakı -2009
7. T. Ə. Hüseynov. “Firmanın iqtisadiyyatı” Dərslik. Bakı, 2009
8. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. “Korporativ maliyyə” dərslik Bakı - 2009
9. Zaqorodnikov S. V. “Maliyyə menecmenti”.
10. Karaseva İ. M. Maliyyə menecmenti dərs vəsaiti 2009- səh.335
11. Юджин Ф. Бригхем «Энциклопедия финансового менеджмента» М., 1998 – с.686
12. P. N. Şulyak “Müəssisənin maliyyəsi” dərslik, Moskva - 2006.
13. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. «Принципы бухгалтерского учета» Финансы и статистика, 2-е издание 2004
14. А. С. Паламарчук, д-р экон. наук, проф. РЭА им. Г. В. Плеханова Статья «Оборотные средства предприятия» Журнал «Справочник экономиста»
15. “Maliyyə” Qryaznova A. Q., Markina E. V. redaktorluğu ilə 2012
16. Lyubuşin N. P., Leşeva V. B., Dyakova V. Q. Müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin təhlili. – M: 2001.
17. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. Т. 1. - К.: Ника-Центр, 1999
18. Ковалев В. В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. - М.: Финансы и статистика, 2000.
19. Бланк И. А. Управление активами. - К.: «Ника-Центр», 2000. – 512с.

20. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. М.: Финансы и статистика, 2006. - 335 с.
21. Финансы сельскохозяйственных предприятий / М. Л. Лишанский, З. А. Круш, И. Б. Маслова, Л. С. Шохина. – М. : КолоС, 2003. - 376 с
22. Финансы предприятий / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфуллин.- М.: ИНФРА-М, 2006. – 343 с.
23. Крейнина М. Н. Финансовый менеджмент / Учебное пособие. – М.: Издательство «Дело и сервис», 2008. – 308 с.
24. Финансы организаций (предприятий) / А. Н. Гаврилова, А. А. Попова.– М.: КНОРУС, 2007. – 608 с.
25. Финансы организаций (предприятий): под ред. Н.В. Колчиной. —4-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
26. Т.С. Печенина. Экономика предприятия. 2013
27. Р.П. Валевиц, Г.А. Давыдова. Экономика торговой организации. 2008
28. И.А. Бланк «Финансовый менеджмент» 2004
29. И.С. Туревский. Экономика отрасли (автомобильный транспорт). 2011
30. Коновалова Г.И. Модель сбалансированного планирования оборотных средств предприятия “Менеджмент в России и за рубежом.” – 2011. - №3 – С. 95-100
31. Колосс, Б. Управление экономической деятельностью предприятия / Пер. с франц. - М.: Экономика, ЮНИТИ, 2010. – 832 с.
32. Стоянов, Е.С. Финансовый менеджмент: теория и практика 2008. – 344 с.
33. <http://orelgiet.ru/docs/nauchstat/38-karpycheva.pdf>
34. Сухов, С.В. Модель управления предприятием // Менеджмент в России и за рубежом, 2009. - № 9 – С. 12-16.
35. http://www.profiz.ru/se/3_2005/978/